

NAAR EEN LEEFBARE AARDE

Verduurzamen vanuit veranderkundig perspectief. Gerard Donkers (2021)

THEMATISCH ONDERZOEK NAAR KERNTHEMA'S VAN SOCIALE VERANDERKUNDE
Platformgroep 'Theorieontwikkeling Sociale Veranderkunde', Kring Andragologie 2022

Deelnemers van de Platformgroep *Theorieontwikkeling Sociale Veranderkunde* zijn Dhian Sioe Lie, Wilfred Dieckmann, Marcel van Eck, Nelly Labrie, Jaap Ikink, Gerard Donkers en Henk Geertsema. Zij zijn sinds 2019 bezig met een thematische onderzoek naar kernthema's van de Andragologie, opgevat als Sociale Veranderkunde. De dataverzameling van dit onderzoek betreft een analyse van dertien publicaties. Het betreft publicaties van Fritjof Capra, Pier Luigi Luisi, Michel Foucault, Andries Baart, Henk Geertsema, Gerbrand Kloppenburg, André Wierdsma, Joop Swieringa, Gerard Donkers, Gerald Midgley, Marianne van Hoorn en Nicoline Mulder. Van de bespreking en analyse van elke publicatie is een eindverslag gemaakt. Onderstaand is het eindverslag van het boek *Naar een leefbare aarde* van Gerard Donkers (2021).

Het verslag bestaat uit letterlijke citaten van het op schrift gestelde commentaar van de groepsleden en van het uitgebreide verslag dat Nelly Labrie van de bespreking heeft gemaakt. De volgende onderwerpen vormen de kapstok van de hele dataverzameling: wetenschappelijk karakter, multiperspectivistische oriëntatie, probleemstelling, systemische interventiegerichtheid, sociale oriëntatie, paradigmatische breedte, normatieve oriëntatie, dialogisch karakter, gerichtheid op praktische handelingskennis en relevantie.

De bedoeling van het onderzoek is om langs een systematische weg met elkaar te komen tot een samenhangend geheel van integratieve kernthema's van de andragologie als sociale veranderwetenschap. Het hele onderzoeksverslag zal in het najaar van 2022 worden afgerond. Daarna gaan we dit bespreken met mensen uit wetenschap en werkveld van binnen en buiten de Kring Andragologie die interesse hebben in theorieontwikkeling van dit kennisgebied. We hopen in het Nederlands taalgebied te komen tot een bredere beweging van mensen die middelpuntzoekend met elkaar de grondbeginselen en grenzen van dit kennisgebied gaan formuleren, onderbouwen en uitdragen.

1. WETENSCHAPPELIJK KARAKTER

Dhian Sioe: Het boek is een wetenschappelijk essay dat de huidige stand van kennisontwikkeling met betrekking tot de sociale veranderwetenschap toepast op het complexe maatschappelijk vraagstuk van duurzaamheid. In zijn uitwerking en zoektocht naar de kernpunten van een (toegepaste) sociaal veranderkundige visie op duurzaamheid c.q. verduurzamen doet het boek in feite drie verschillende dingen, namelijk:

- a) onderzoeken van de vraag “Hoe komen we tot een meer integrale benadering van duurzaamheid die bijdraagt aan het herstel van evenwicht tussen waarden van zowel de natuur, als die van de mens en maatschappij?” (pag. 15);
- b) het voor de lezer stipuleren en vastleggen van het eigene van de kennisontwikkeling van de sociale veranderkunde tot op heden c.q. van de andragologische benadering. De auteur verwerkt daarbij een uitgebreid spectrum van relevante wetenschappelijke publicaties en praktijkcases en benoemt ook de nog voorliggende centrale (kennis)opdracht van een veranderwetenschap, namelijk het verbinden van het systeemdenken en het handelingsdenken (pag. 21);
- c) een bijdrage leveren aan vernieuwing van de theorie en praktijk van de sociale veranderkunde. Met name ten aanzien van de waarde geladen vraag hoe we de natuur een plaats kunnen geven in ons denken over veranderen (pag. 26).

Wilfred: Er wordt in het boek consequent verwezen naar wetenschappelijke publicaties, waarbij het voor een deel gaat om verslagen van onderzoek. Het gaat in deze publicatie echter vooral om het aanbrengen van verbindingen tussen meerdere wetenschappelijk gefundeerde publicaties uit meerdere disciplines, waarbij de verbinding met de praktijk nadrukkelijk wordt gezocht. Met andere woorden: het gaat hier om theorieontwikkeling vanuit een transdisciplinair perspectief. De auteur gebruikt zelf de uitdrukking ‘wetenschappelijk essay’.

Gerard: De auteur noemt zijn boek een ‘wetenschappelijk essay’: een poging (‘essayer’ betekent in het Frans: proberen, beproeven) om met het thema ‘verduurzamen’ een wetenschappelijke grondslag te leggen van een sociale veranderwetenschap. In zijn boek bouwt hij voort op het axioma van een fundamentele dynamische verstrengeling van natuur, mens en maatschappij. In zijn systemische visie op de samenhang van het leven sluit hij aan bij hedendaagse kritische systeemdenkers als Fritjof Capra, Bruno Latour, Oscar Negt en Gerald Midgley en bij allerlei wetenschappelijke onderzoeken uit de hoek van natuurwetenschappen, menswetenschappen en maatschappijwetenschappen. We zien een brede verkenning van wetenschappelijke literatuur over verduurzaming (zie literatuurlijst). De auteur geeft steeds aan waarom hij voor een bepaalde literatuurbron heeft gekozen.

Centraal in het boek staat het denken in de samenhang tussen natuur, mens en maatschappij. De systemische verstrengeling van deze drie werelden ziet de auteur als een *hypothetisch construct* van samenhang. Zo verstaat hij de begrippen ‘systeem’ en ‘zelfregulering’. Als hypothese van samenhang moet we die concepten steeds in iedere situatie opnieuw weer uitwerken en ‘bewijzen’. Maar het blijft een hypothese die in *empirische* zin uiteindelijk nooit kan worden bewezen.

Vanuit deze verstrengelingsgedachte komt de auteur uiteindelijk tot de stellingname dat we alle begrippen van de sociale veranderwetenschap opnieuw zullen moeten overwegen. We

zullen haar begrippen moeten enten op de systemische samenhang van het leven. Dat is waar hij met dit boek een begin mee maakt. Hij probeert begrippen als agency, energetisch vermogen, bewustzijn, dialoog, interactie, zelfregulering, natuur, wetenschap en cultuur steeds in deze driedelige samenhang te plaatsen. Elk van de tien onderwerpen waarop de platformgroep publicaties analyseert krijgt daarmee een eigen kleur.

Kenmerkend voor de manier waarop de auteur dit in het boek doet, is een *dialectische redeneerwijze*. Enerzijds benadrukt hij de interne tegenstellingen en tegenstrijdigheden tussen natuur, mens en maatschappij in al hun chaos en complexiteit. Daarmee blijft hij gericht op de enorme diversiteit aan aspecten die hierbij aan de orde zijn. Anderzijds zoekt hij tegelijkertijd steeds weer naar verbondenheid in die complexiteit. Die twee bewegingen vragen volgens hem om een dialectisch denken in tegenpolen én verbindingen. Basaal in zijn systemisch interventiedenken is de dialectiek tussen subject(denken) en object(denken). Hij bekritiseert daarmee een eenzijdig diversiteitsdenken in tegenpolen en anderzijds bekritiseert hij eveneens een denken in harmonische samenhangen en verbondenheid. Beide polen wijst hij als eenzijdig af. Het opnieuw enten van begrippen dient in zijn ogen dus niet te gebeuren door natuur, mens en maatschappij op één grote hoop te gooien, de hoop van de harmonische verbondenheid, maar door steeds weer de tegenstellingen ertussen op te sporen en tegelijkertijd te zoeken naar verbindingen ertussen. Hij spreekt hier van symmetrievorming en symmetriebreking, van scheiden en verbinden van delen (zie par. 1.5). In zijn ogen is dat niet een *temporale* afwisseling tussen enerzijds scheiden en anderzijds weer verbinden (temporale dialectiek), maar een vorm van gelijktijdig recursief samengaan van twee verschillende denkbewegingen in het zoeken naar de balans (recursieve dialectiek) (vergelijk discussie in Midgley pag. 37, 64, 87).

Elk ontkoppeld denken begint volgens de auteur met de *analyse*. Als je bijvoorbeeld uitgaat van de these dat de mens in zijn eentje niets voorstelt en dat hij daarom bronnen uit de omgeving nodig heeft om iets te zijn (een stelling van Charles Taylor in zijn boek 'De bronnen van het zelf' 2009), dan is die these al een ontkoppelde stelling. Vanuit het complexiteitsdenken gezien is de mens in z'n eentje al van meet af aan een natuurlijk en maatschappelijk ingebed wezen. Als je dus één element uit de complexe samenhang van het leven haalt, moet je dit element *tegelijkertijd* ook al in z'n samenhang blijven zien: als deel van 'n geheel. Het is dus niet 'eerst scheiden en dan verbinden', maar al in het verbindingsdenken de scheiding aanbrenge(n). In onderwerp 6 wordt verder op deze integrale visie ingegaan.

Wetenschappelijkheid als criterium

Dhian Sioe: Hoewel het boek een essay is en de auteur al zoekend en argumenterend een visie ontwikkelt op integrale verduurzaming, is de zoektocht op zichzelf zeer methodisch-wetenschappelijk vormgegeven. Wetenschappelijkheid is een centraal criterium in de publicatie in die zin dat denklijnen worden ontwikkeld op basis van wetenschappelijke publicaties en argumenten aangedragen vanuit het wetenschappelijk discours ter zake. De uitgewerkte visie op (integrale) verduurzaming als zodanig is evenwel geen wetenschappelijke (praktijk)theorie.

Gerard: De wetenschappelijke criteria verwijzen in het boek naar de relatie tussen de drie verschillende paradigma's op het gebied van waarheid en waarheidsvinding. Zie onderwerp 6. De verschillende criteria die daarin worden gehanteerd, worden benoemd en in het

driewereldenmodel met elkaar in een bepaalde samenhang geplaatst. De samenhang van de criteria heeft betrekking op de sociale veranderkunde als wetenschappelijke theorievorming en onderzoek dat zich richt op de relatie tussen theorie en praktijk.

2. MULTIPERSPECTIVISTISCHE ORIËNTATIE

Wilfred: Er is in de theorievorming en in het empirisch onderzoeksmateriaal waarnaar wordt verwezen zeker sprake van interdisciplinaire perspectiefwisseling. Sterker nog: de noodzaak daarvan wordt juist sterk bepleit, in wetenschappelijke, praktische en communicatieve zin.

Jaap: De uitgave is een wetenschappelijk essay waarin aangedragen theorie is gebaseerd op deels eigen (praktijk)onderzoek van de auteur en onderbouwd vanuit brede analyses van wetenschappelijke literatuur. Het eigen praktijkonderzoek en ook de literatuurstudie is gericht op multiperspectivistische analyse van theorievorming met betrekking tot de betreffende onderwerpen. In de zoektocht naar die verschillende perspectieven is literatuur uit de drie werelden van natuur- mens- en maatschappijwetenschap meegenomen. In die brede analyse is aangetoond dat het vraagstuk van verduurzaming als systemisch handelingsconcept vanuit een geïntegreerde aanpak vanuit de botsende perspectieven tussen natuur, mens en maatschappij drie werelden gerealiseerd dient te worden. Zelfregulering als integratief concept is daarbij gericht op het herstel van de koppelingen tussen die genoemde drie werelden (p. 234).

Nelly: Donkers onderbouwt vanuit verschillende disciplines en verwijst daarbij naar wetenschappelijke onderbouwing van de disciplines: filosofie, ecologie, economie, politiek, sociaal-cultureel, recht. De auteur verbindt het vraagstuk van verduurzamen vanuit een meervoudig perspectief met elkaar. Zo blijkt al direct uit de *Brede verkenning en analyse van duurzaamheid* in deel 1 van het boek. Tevens plaatst hij zijn werk praktisch, aan de hand van voorbeelden en verwijzingen (zoals naar de recente COVID-crisis), nadrukkelijk in de huidige samenleving. De auteur kenmerkt de publicatie als een sociaal veranderkundig essay (pag.18). Hij verwijst naar eerder gedaan handelingsonderzoek naar de praktijk van sociale professionals (Grounded theory-approach/Glaser en Strauss) (p. 237).

Dhian Sioe: Met name in hoofdstuk 1 is er sprake van een uitgebreide interdisciplinaire perspectiefwisseling vanuit de vraag: wat hebben verschillende wetenschappelijke disciplines aan hedendaagse basale kennis over verduurzaming en wat is hun onderlinge samenhang (pag. 27)? Bij de uitwerking van de normatieve oriëntatie in hoofdstuk 2 wordt gebruik gemaakt van kennis uit diverse disciplines.

Gerard: Er is in het boek sprake van een discipline-overstijgende, transdisciplinaire benadering op het gebied van probleemanalyses, oplossingen en interventies. Het transdisciplinaire karakter uit zich onder meer in het gegeven dat alle betrokkenen – niet alleen wetenschappers, politici en professionals, maar ook burgers – als gelijkwaardige gesprekspartners worden erkend en aangesproken (p.18).

In hoofdstuk 1 komt het *multidisciplinaire* karakter naar voren in de beschrijving en analyse van het duurzaamheidsvraagstuk vanuit verschillende wetenschappelijke perspectieven, ook in hun onderling verbanden: vanuit de ecologie, de filosofie, de economie, de politiek, de psychologie, de sociologie en cultuur- en geesteswetenschappen.

In hoofdstuk 2 wordt perspectiefwisseling in ethische zin toegepast op de diversiteit van belanghebbende actoren, zoals burgers, boeren, ondernemers, politici et cetera en de

verschillende waarden van duurzaamheid die zij er in hun gedrag op nahouden. In die zin gaat het bij perspectiefwisseling niet alleen om wetenschappelijke disciplines, maar ook om verschillende *perspectieven van actoren*.

In hoofdstuk 3 gaat het om *methodologische* perspectiefwisseling en wordt er in het boek gepleit voor een multimethodische benadering. Vele wegen die tezamen naar Rome kunnen leiden.

Tenslotte zullen we bij onderwerp zes zien dat perspectiefwisseling ook aan de orde is bij de verschillende paradigma's op het gebied van waarheidsvinding en visies op de werkelijkheid. Al met al moeten we vanuit dit boek niet zozeer spreken van een multidisciplinaire dan wel van een multi-*perspectivistische* benadering met een transdisciplinair karakter (p.162).

3. PROBLEEMSTELLING

Nelly: De probleemstelling is helder: de verminderende leefbaarheid van de aarde.

Wilfred: Er is in de publicatie sprake van een heldere probleemstelling en deze probleemstelling heeft betrekking op een belangrijk hedendaags maatschappelijk vraagstuk. Zeker. *Als we zo doorgaan, is de aarde binnen afzienbare tijd niet langer meer leefbaar*, is de eerste zin van het boek (p. 14). Het gehele eerste hoofdstuk is een toelichting en uitwerking van dit probleem. Dit gebeurt in het licht van de noodzaak van verduurzamen (de 'oplossing', zou je kunnen zeggen).

Jaap: Verduurzaming wordt in deze uitgave gezien als een bredere probleemstelling dan alleen een ecologisch vraagstuk. De auteur brengt met dit boek een integrale benadering van verduurzaming over het voetlicht vanuit ecologisch, economisch, politiek en sociaal perspectief. Aan de hand van informatieve en concrete praktijkvoorbeelden en casussen wordt het 'abstracte' begrip van verduurzamen tegen het licht van die vier perspectieven toegankelijk gemaakt.

Dhian Sioe: De probleemstelling is het nader onderzoeken van het complex actueel maatschappelijk vraagstuk van duurzaamheid vanuit sociaal verandkundig perspectief. Dit naar inhoud (kennis uit andere disciplines), normativiteit en methodologie (p. 26). Er is tevens sprake van een subdoelstelling, zijnde een bijdrage leveren aan vernieuwing van de theorie en de praktijk van sociale verandkunde. De verwevenheid van beide doelstellingen maakt dat ontwikkeling van een integrale visie ook uitdrukkelijk het karakter van een essay houdt.

Gerard: Centraal in het boek staat het vraagstuk van verduurzaming. Terwijl de mensheid de aarde hard nodig heeft om te overleven, is zij intussen bezig om het leven op aarde juist te vernietigen. Al eeuwen lang zijn we als mensheid bezig de aarde naar onze hand te zetten, omdat we dat ook steeds beter kunnen. Maar ondertussen heeft dit proces zo'n intensiteit en afmeting bereikt dat geologen het huidige geologische tijdperk naar ons zelf hebben genoemd: het *antropoceen*. De mensheid is uitgegroeid tot een kracht van geologische proporties, aldus Latour (2017). Een heel internationaal leger van gerenommeerde wetenschappers wijst op brede en alarmerende crises in onze verhouding tot de aarde met alle consequenties daarvan op economisch, politiek en sociaal-cultureel niveau. Vanuit de opdracht om te zoeken naar de complexe samenhang tussen hedendaagse maatschappelijke vraagstukken, verkent de auteur de interacties tussen ecologische, economische, politieke en sociaal-culturele krachten en problemen.

Ecologisch gezien gaat het om drie wereldomvattende crises die de vorm van transities aannemen. *Transities* worden omschreven als fundamentele veranderingen in structuur, cultuur en praktijk van de samenleving. De hiermee gepaard gaande onzekerheden en dilemma's dagen ons uit ons te bezinnen op de traditionele, vertrouwde instituties en hun bijpassende waardenoriëntaties. Drie in elkaar grijpende planetaire crises worden onderscheiden.

- Allereerst zijn dat de mogelijk onherstelbare en onomkeerbare, *zichzelf opstapelende* gevolgen van *klimaatverandering* (we noemen dat 'kantelpunten') ten gevolg van massale uitstoot van broeikasgassen. We zien de gevolgen onder meer in de smeltende permafrost in Siberië en de snel smeltende noordpool. Verwezen wordt naar het recente alarmerend IPCC rapport van het klimaatpanel van de VN (2020).
- Daarnaast is er sprake van grootschalige chemische verontreiniging van ons water, grond en milieu door onder meer plastics, pfas, bestrijdingsmiddelen en medicijnen die, naast klimaatverandering, een tweede planetaire crisis veroorzaken (Lesch 2018). Honderduizenden chemicaliën belanden in het milieu en bedreigen het welzijn van mens en ecosysteem (Stelling 2022).
- Een derde planetaire crisis gaat over behoud en herstel van *biodiversiteit*. Steeds meer soorten dieren, planten en bomen sterven uit of worden met uitsterven bedreigd. De soortenrijkdom in de natuur is de afgelopen 50 jaar met zo'n 60 procent afgenomen, per jaar sterven er 55.000 soorten uit en één miljoen soorten dreigen de komende decennia uit te sterven, aldus een gezaghebbend VN-rapport in 2019. Hele ecosystemen dreigen ineen te storten, waardoor voedselproductie instabiel wordt, hongersnood dreigt en nog meer massale emigratiestromen op gang komen; om maar enkele maatschappelijke problemen te noemen.

Nu worden er door wetenschappers *veel oplossingen* voor deze problemen aangedragen, zoals: stop met de uitstoot van schadelijke broeikasgassen; maak gebruik van zonne-energie, waterpompen en windenergie en stem het electriciteitsnetwerk hierop af; ken een eco-score toe aan producten, zodat consumenten bewust kunnen kiezen; zorg voor hergebruik van producten (circulaire economie); voer wetgeving in met betrekking tot strafbaarstelling voor misdrijven tegen de natuur (ecocide-wetgeving¹); stop de schadelijke effecten van kunstmest, pesticiden en antibiotica en bevorder ecovriendelijke landbouw en tuinbouw.

Uit al deze problemen en mogelijke oplossingen blijkt, dat de ecologische vraagstukken direct samenhangen met de economie, met de politiek, met de cultuur en met het handelen van burgers in stad en platteland, van ondernemers, werknemers en consumenten. Deze verstrengeling van natuurlijke en maatschappelijke problemen en oplossingen ziet de auteur onder meer verwoord in de 17 verschillende ontwikkelingsdoelen (SDG's) die door alle lidstaten van de VN zijn goedgekeurd en die in 2030 gerealiseerd moeten zijn. En dan gaat het zowel over ecovriendelijk produceren en consumeren als over armoede, honger, maatschappelijke ongelijkheid, genderongelijkheid en werkloosheid. Die verstrengeling vraagt om een complete heroriëntatie van de samenleving.

¹ Wetgeving met betrekking tot het strafbaar stellen van vernietiging van natuur en milieu, het moedwillig verspreiden van onzinnig over verduurzaming vanuit mogelijke rechten die je kunt geven aan de natuur (zoals de Franse filosoof Bruno Latour voorstelt).

Economisch gezien is er in relatie tot de genoemde ecologische problemen sprake van een transitie naar een ecovriendelijke economie van produceren en consumeren en verdelen van goederen en diensten. Economisch handelen moet sociaalecologisch verantwoord worden. Het ecosysteem moet niet worden opgeofferd aan een eenzijdig op winst en eigenbelang gericht handelen. Het wereldwijde risico van klimaatverandering vormt een soort van dwingend collectief geweten dat het anders moet, omdat ons huidig economisch systeem een regelrechte bedreiging is van ons voortbestaan. In het boek gaat de auteur in op het vraagstuk van de fossiele economie, de biolandbouw, de voedselvoorziening en voedselverdeling in de wereld, kernenergie, waterstofeconomie, circulaire economie met haar coöperatieve waardencreatie en het belang van anders denken over economie. De nieuwe economie moet worden begrepen als een handelingswetenschap. Daarin wordt het economisch proces van produceren, consumeren en verdelen begrepen als actorgerichte handelingsprocessen met een morele dimensie. De nieuwe economie is gebaseerd op waarden van ecologische kwaliteit en menselijk welzijn.

Politiek gezien vraagt de wereldomvattende ecologische crisis om een gerichtheid op de mondiale belangen van de mensheid en om de kortzichtige gerichtheid op enkel nationale soevereiniteit en onafhankelijkheid los te laten. Bovendien is de ecologische crisis dermate veelomvattend en complex dat alle actoren in de samenleving – burgers uit platteland en stad, boeren, ondernemers, werknemers, consumenten, kunstenaars en politici – hun schouders eronder moeten zetten en dus moeten worden erkend als mede-veranderaars in het hele verduurzamingstraject. Samen verduurzamen raakt ook het hart van onze westerse democratische samenleving. Samen van onderop verduurzamen dient samen te gaan met een stevig top-down beleid.

Onderliggend vraagstuk is de opdracht van de hedendaagse ecologische politiek om het energetisch vermogen van zowel mens als natuur en maatschappij te behouden en te versterken. Naast een verantwoord ecologisch beleid vraagt dat om aandacht voor ‘common goods’ als maatschappelijke gelijkheid en gelijkwaardigheid (gelijkheid in diversiteit) en voor noodzakelijke bescherming en verdere ontwikkeling van de democratie. Dat kan door meer actief ruimte te creëren voor invloed van burgers in het beleid via versterking van participatie, burgerberaden, preferenda, tegengaan van onnodige bureaucratie, financiering van democratische rechtspraak, echt luisteren naar de burger en bestrijden van taal waarin de zelfregie van mensen wordt onteigend.

Als een belangrijke hedendaagse opdracht van de politiek wordt in het boek aandacht besteed aan het bewaken en helpen ontwikkelen van transparante informatie- en communicatietechnologie die de democratie door de verspreiding van nepnieuws en haatmails niet afbreekt, die met haar algoritmes geen racisme en discriminatie bevordert en die door de robotisering de zelfregie van mensen niet verder uitholt en ervoor zorgt dat we niet afglijden naar een totalitaire staat.

Sociaal-cultureel gezien gaat het bij verduurzamen om het tegengaan van de erosie van de sociale kwaliteit van de samenleving die onder meer het gevolg is van de individualisering. Verder gaat het om problemen met betrekking tot de sociale implicaties van ecologische verduurzaming, om uitputting van mens- en cultuurgerichte energiebronnen, om onverantwoord consumptiegedrag, om gebrek aan aandacht voor creativiteit en verbeeldingskracht, om problemen in de solidariteit tussen mens en natuur en om gebrek aan daadkrachtige zelfregie van leidinggevend en overheden. De auteur pleit voor een

cultuur die de zelfregie van burgers, ondernemers, werknemers, consumenten, kunstenaars en politici niet onteigent, maar die op creatieve wijze bijdraagt aan versterking van hun verandervermogen om met elkaar een samenleving te creëren waarin we de aarde en dus ook onszelf behoeden voor uitputting van elementaire energiebronnen.

In paragraaf 1.5. brengt de auteur deze verschillende perspectieven bij elkaar en komt hij tot het voorstel voor een integrale definitie van duurzaamheid. Daarbij gaat hij op zoek naar een mogelijke verbinding tussen zijn drie veranderkundige modellen (Donkers 2020) en de ontologische driedeling die hij in dit boek naar voren haalt. Van daaruit komt hij tot een voorstel voor een integratieve driedeling (zie onderwerp 6).

Zelfregulering ziet de auteur als centraal onderliggend concept van samenhang tussen de energetische processen in natuur, mens en maatschappij. Het zelfregulerend vermogen van het geheel van 'mens, natuur en maatschappij' ziet hij als een dynamische eenheid van diverse energiebronnen en veranderkrachten die met elkaar zijn verbonden (p.49). Elk levend organisme beïnvloedt zijn omgeving en bevordert daarmee tegelijkertijd zijn eigen ontwikkeling (p.50). In paragraaf 2.3. wordt dit begrip 'zelfregulering' verder onderbouwd en in hoofdstuk 3 op zijn praktische consequenties bevestigd.

4. SYSTEMISCHE INTERVENTIEGERICHTHEID

Wilfred: De auteur schrijft: *Het boek is voor mij een grote zoektocht naar de natuurlijke verbinding tussen ons alledaagse handelen en het grotere geheel en hoe die verbinding kan worden hersteld* (p 15). In feite wordt in dit citaat zowel het handelingsperspectief als het systeemgerichte ('het grotere geheel') al verwoord. Het boek is een 'zoektocht' inderdaad, waarin zowel het handelingsgerichte als het systeemgerichte – steeds in onderlinge samenhang – consequent en diepgaand worden uitgewerkt.

Jaap: Het actoren-perspectief wordt in het boek uitgewerkt vanuit een integratieve benadering: ieder is vanuit een proces van zelfregulatie actor binnen het vraagstuk van verduurzaming. Niet alleen de mens als handelend en cognitief wezen, maar ook de aarde als geheel, de dieren en planten en ons lichaam als 'handelend object'. Gezamenlijk vormt dat een systemische entiteit waarin de onderlinge delen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De interventiegerichte uitwerking van veranderen is dan ook gericht op de balans/herstel/verbindingen van de onderlinge verhoudingen van de deel-systemen/entiteiten van de aarde (en de kosmos) als het grotere geheel.

Nelly: De auteur beoogt een integratieve procesbenadering vanuit drie veranderperspectieven: cognitief, intrapersoonlijk en maatschappelijk (deel 3). We lezen: *Verduurzamen moet niet alleen gebeuren op individueel handelingsniveau, maar ook op collectief nationaal en internationaal niveau* (p.16). Hierbij wordt het actorenperspectief ook nadrukkelijk betrokken. Donkers zoekt de spanningsvelden op tussen de verschillende perspectieven. Hij brengt de perspectieven als het ware in dialoog met elkaar. Zo schrijft hij zowel aan de natuur als aan de mens een eigen agency toe.

Dhian Sioe: Op een groot aantal plaatsen in het betoog wordt tijdens de zoektocht en ontwikkeling van de denklijn systemisch denken ingebracht naast het actorenperspectief. Conceptueel komt het in twee sociaal veranderkundige denkmodellen samen. Als eerste in

het hanteren van de drietal gekende handelingsparadigma's als uitgangspunt bij de verdere uitwerking van een procesbenadering (p. 237) in een driewereldschema van verduurzamen (p. 239). Als tweede in het zogenoemde 'reflectiemodel met negen basisprocessen van verduurzamen' (schema 11, p. 262). Later in het essay worden deze processen in meer algemene zin aangeduid als de negen basis *veranderprocessen*. In het licht van ontwikkeling van de sociaal veranderkundige theorievorming blijven deze modellen – wat mij betreft – vragen om verdere kritische bevraging. Onder meer of er inmiddels vanuit de praktijk van veranderen in de afgelopen decennia niet een vierde handelingsparadigma is ontstaan in het besef van een systemische wereld.

Gerard: De kern van verduurzamen legt de auteur in de kwaliteit van het energetisch² proces waarlangs producten als resultanten van gedrag tot stand worden gebracht. Verduurzamen is gericht op een evenwichtig beheer van elementaire energiebronnen van de aarde (water, lucht, land, olie, gas en de grote diversiteit in flora en fauna), van de mens (als bewustzijnswezen, denk aan motivatiekracht, burn-out en de kracht van empowerment) en van de maatschappij als economische, politieke en sociaal-culturele organisatie; denk aan de kracht van sociaaleconomische zekerheid, sociale inclusie, gedragen democratie en sociale cohesie (Notten 2018). Deze drie soorten van elementaire energiebronnen zitten in de zienswijze van de auteur ook weer in *elk* van de drie werelden met elkaar verbonden. Vanuit het actorengericht perspectief is ieder mens – ieder individu, elke groep, elke wijk, elke organisatie, elk land – bewust en veelal onbewust bezig met het zoeken naar evenwicht in zijn leven tussen drie soorten van energiebronnen (zie schema 4 pagina 122):

- zodat men zichzelf in zijn mentale, zingevende en motioneel-motivationale energiebronnen niet uitput, maar herstelt en versterkt;
- zodat men de energiebronnen van zijn natuurlijk bestaan niet uitput, maar herstelt en versterkt;
- zodat men de maatschappelijke energiebronnen niet uitput, maar herstelt en versterkt.

In het werken met individuen, groepen, organisaties en naties ligt hier dan ook het centrale bewustwordingsveld bij verduurzaming (zie onderwerp 6).

Wat wordt verstaan onder 'veranderen'?

Wilfred: 'Veranderen' is een eigenschap van dynamische systemen op alle niveaus. De rol van handelende mensen daarbinnen en – met gebruikmaking van theorie met betrekking tot zelfregie – gezocht in de wisselwerking tussen het binnenperspectief van mensen onderling en met de omgeving. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de driewereldenbenadering (natuur, mens en maatschappij). Bij de uitwerking wordt gebruik gemaakt van drie paradigma's in de sociale wetenschappen. Het gaat hier (zelfregie, driewereldenbenadering en de drie paradigma's) om een toepassing van eerder werk van de auteur. Of anders gezegd: het gaat hier om een uitwerking van het eerdere theoretische werk van de auteur binnen een breder perspectief, waarin de natuur een meer uitgewerkte plaats krijgt. Iets wat in feite ook al aan de orde was in de herziene versie van *Veranderen in meervoud* (2020).

² Energie wordt in het boek verstaan als het in staat zijn van levende organismen om arbeid te verrichten. Volgens Capra (2014) zit in de massa van alle materie een vorm van energie. In natuur- en menswetenschappen worden verschillende betekenissen aan het begrip 'energie' gegeven die in hun verschillend zijn met elkaar kunnen worden verbonden. Als we spreken van een integratief concept, moeten we altijd ook de onderscheiden elementen blijven benoemen (p. 119).

Nelly: De auteur benadert 'veranderen' (of beïnvloeden) dynamisch (p.25) en duidelijk vanuit een sociaal constructieve visie. Daarbij wijst hij op de wisselwerking/verstremgeling tussen het veranderen van de omgeving (de ander) en het veranderen van het zelf. *Als we willen komen tot praktische handelingswijsheid, zullen we het systeemdenken en het handelingsdenken met elkaar moeten verbinden.* Dit ziet Donkers als een kernthema van het boek (p.21). Hij onderschrijft een dynamische visie op veranderen, verwijzend naar Kurt Lewin en naar het proces van co-creatie, zoals uitgewerkt door Wiersma) (p.65).

Dhian Sioe: De auteur hanteert de volgende werkdefinitie van 'veranderen': veranderen is een bewust en veelal onbewust verloopend proces van doel- of waardegeoriënteerd handelen van zowel professionals als niet-professionals, gericht op het aanbrengen van wijzigingen in de omgeving en in zichzelf. De wijziging kan ook gericht zijn op pogingen een bestaande toestand te behouden en dus niet te veranderen. Daarbij zet hij nadrukkelijk het begrip *zelfregulering* centraal als waarde geladen en (binnen zekere afhankelijkheidsgrenzen) autonoom afstemmingsproces in de mens zelf alsmede tussen mens, maatschappij en natuur. Dit begrip is ook leidend in de selectie van wetenschappelijke literatuur en betrekken van denklijnen uit het wetenschappelijk discours.

Gerard: De ondertitel van het boek is 'verduurzamen vanuit veranderkundig perspectief'. Het begrip *veranderen* wordt hier in sociaal constructieve zin verstaan als de combinatie van de omgeving en zichzelf in een gewenste richting beïnvloeden. Omgevingsverandering en zelfverandering horen in de zienswijze van de auteur onafscheidelijk bij elkaar. Zonder zelfbeïnvloeding kun je zelfs geen bloempot verzetten (p.30). In ons dagelijks bezig zijn met het aanbrengen van wijzigingen in de omgeving en in onszelf, spelen volgens de auteur altijd drie soorten van factoren door elkaar heen:

- we handelen *als mensen*
- die leven in een bepaalde *historisch-maatschappelijke context* en
- zijn daarin tevens onafscheidelijk onderdeel van het *natuurlijke milieu van de aarde* (p. 31).

Deze drie perspectieven zijn altijd onderling met elkaar verstrengeld.

Verduurzamen als een inhoudelijk proces van veranderen

Veranderen wordt hier vertaald in 'verduurzamen' en verduurzamen wordt begrepen als een proces van veranderen. Het is voor velen lastig om vertrouwd te raken met die procestaal. We zijn immers sterk gepreoccupeerd door product-denken, niet alleen in de commerciële sector, maar ook in de sociale sector. Door die productgerichtheid halen we onze aandacht steeds weer af van het *actieve proces* waarlangs mensen een plan, een product of een technologische vernieuwing als handelingsresultaat tot stand brengen. Verduurzamen is het procesmatig ingrijpen teneinde (inhoudelijk) iets in de situatie te verbeteren.

Deze verandertaal is een andere taal dan een beschrijvende en verklarende taal. Het is een mensgerichte taal waarin we altijd een beïnvloedend subject toevoegen aan de beschrijving en analyse van de situatie. Dit is een heel andere manier van kijken naar de wereld dan enkel product-of systeemgericht. Verduurzamen is dan altijd *óók* een *sociaal proces* dat zich afspeelt in en tussen mensen. Het is niet enkel een vaktechnisch proces. Veranderkundig handelen wordt daarmee een inhoudelijk procesbegrip. Daar ligt dan ook de primaire taak van een sociaal veranderkundige (zie onderwerp 9): het begeleiden, ondersteunen en faciliteren van het sociaal proces van verduurzamen, gericht op het doel: de energetische

balans tussen natuur, mens en maatschappij te herstellen en te versterken door uitputting van elementaire energiebronnen van het leven te voorkómen.

Een nuance die de auteur aanbrengt bij het begrip ‘veranderen’ is, dat het bij veranderen niet alleen over het planmatig beheersen van en heersen over de situatie gaat, maar ook over de omgeving, de natuur bij je toelaten, accepteren, ervan genieten en je erover verwonderen. Veranderen vraagt ook om het leren omgaan met de begrensdheid, de onafheid, de onzekerheid en kwetsbaarheid van onze rede waarmee we onmogelijk het leven in al zijn facetten en samenhangen kunnen kennen, laat staan kunnen sturen en beheersen. Bovendien kan veranderen, aldus de auteur, ook gericht zijn op behoud van de status quo en op het niet-veranderen van een bepaalde situatie.

5. SOCIALE ORIËNTATIE

‘Sociaal’ en ‘sociaal handelen’

Wilfred: Het begrip ‘sociaal’ wordt heel precies omschreven op pagina 350. De omschrijving begint met: *De term ‘sociaal’ verwijst naar het met elkaar omgaan van mensen op micro-, meso- en macroniveau van de samenleving en de manier waarop mensen dat ervaren.*

Gerard: *Sociale* verduurzaming is een kernthema van het boek. Wat betreft het begrip ‘sociaal’ sluit de auteur zich aan bij het onderscheid dat Henk Geertsema maakt tussen ‘sociaal’ en ‘maatschappelijk’ (p.107). Hij stelt dat de beide aspecten in de praktijk nauw met elkaar zijn verbonden. Er is sprake van zowel onderscheid als verbinding tussen beide aspecten. ‘Sociaal’ gaat over handelen van mensen in verhouding tot elkaar en hoe dat door hen wordt ervaren. Vaak wordt bij verduurzamen gesproken van noodzakelijke gedragsverandering, waarbij *gedrag* wordt beperkt tot het uitwendige, zichtbare gedrag en niet in brede zin wordt verstaan als *handelen* van de mens als geheel. *Handelen* is bewust en niet-bewust intentioneel gedrag dat is verbonden met ‘ervaren en betekenisgeven’ en met uitwisselen van informatie uit elkaars innerlijke wereld. Dit proces voltrekt zich in een systemische context.

Gesproken wordt van sociale bekwaamheden in relatie tot andere subjecten in onderscheid tot technische en instrumentele vaardigheden in relatie tot objecten. Ook deze twee aspecten verbindt de auteur weer met elkaar. Gekoppeld aan verduurzaming heeft ‘sociaal’ betrekking op de sociale kwaliteit van een verduurzamingstraject, dat wil zeggen op sociale samenhang, op de positie van mensen in de maatschappelijke instituties en op het met elkaar samenwerken aan ecologische verduurzaming. Bij *sociale verduurzaming* gaat het in de ogen van de auteur om versterking van het reflectief handelingsvermogen van mensen om met elkaar een samenlevingscultuur te creëren waarin zij hun autonomie (die ook een zekere distantie inhoudt tussen mensen) ontwikkelen in verbondenheid met anderen en met de natuur en zich behoeden voor uitputting van hun elementaire energiebronnen en dit dynamisch verandervermogen doorgeven als culturele erfenis aan volgende generaties. Het gaat *niet* om een sociaal systeem dat stabiel zou zijn en in de tijd niet meer zou veranderen (p. 113). Duurzaam moet geen conservatieve norm van verandering worden.

Jaap: Het begrip ‘sociaal’ wordt in deze uitgave breder opgevat dan enkel de relatie en interactie/communicatie tussen mensen onderling. Sociale verduurzaming betreft ook de relatie/samenhang tussen natuur, mens en maatschappij. Het gaat daarbij om afstemmen

op de elementaire energiebronnen van het leven, zodat ze zichzelf niet uitputten en het sociale bestel haar vitaliteit behoudt. Mensen dragen daarin bij aan herstel van de balans tussen de belangen van de natuur, de maatschappij en zichzelf en ze dragen het door reflectief verandervermogen over aan de volgende generatie (p. 123 & 140).

Dhian Sioe: In deze publicatie wordt het begrip 'sociaal' herijkt en losgeweekt uit de gebruikelijke definitie binnen de sociale wetenschappen. Zij wordt geherdefinieerd op basis van het fundamenteel (natuur-)wetenschappelijke begrip over waar leven uit bestaat, namelijk de permanente stofwisseling c.q. afstemmingsprocessen die zich intern afspelen binnen een geheel én tegelijk met de omgeving van het geheel ten behoeve van behoud en versterking van het eigen 'duurzaam leven'.

Het begrip 'sociaal' wordt in sociaalwetenschappelijke termen – volgend uit deze waarde geladen visie op 'duurzaam leven' - benoemd als een *collectief handelingsvermogen* en uiteengelegd in een drietal facetten (pag. 137-138):

- 1) *versterking van een dynamisch en flexibel vermogen van mensen om in de maatschappelijke systemen hun eigen autonomie te behouden en te ontwikkelen in verbondenheid met anderen en met de natuur;*
- 2) *zorg voor behoud en beheer van elementaire energiebronnen van de mens, zodat zelfuitputting wordt voorkomen en het sociaal systeem haar vitaliteit behoudt;*
- 3) *versterking van het zelfregulerend vermogen van mensen om met elkaar een duurzame samenlevingscultuur te creëren:*
 - *waarin mensen systemisch denken in verhoudingen en contexten en op een integrale manier kijken naar de wereld;*
 - *waarin er op een natuurvriendelijke wijze van 'genoeg is genoeg' wordt geconsumeerd;*
 - *waarin mensen individueel en collectief een grote mate van eigen zeggenschap en beheer hebben over duurzame energiebronnen en minder afhankelijk zijn machtige multinationals en autocratisch geleide staten;*
 - *waarin sprake is van veel sociale cohesie en mensen in netwerkorganisaties niet worden buitengesloten;*
 - *waarin creativiteit en verbeeldingskracht worden aangesproken en versterkt;*
 - *waarin het met elkaar bezig zijn met verduurzamen zelf op een sociale manier gebeurt op basis van onderling vertrouwen.*

Visie op sociaal domein

Wilfred: De publicatie betreft een brede visie op het sociale domein van de samenleving, maar bovendien uitdrukkelijk gezien vanuit de samenhang tussen mens, natuur en samenleving.

Gerard: Er is in het boek dus sprake van een brede visie op het sociale domein van de samenleving. Deze visie beperkt zich niet tot de geïnstitutionaliseerde sociale sector, maar neemt ook het hele domein van de ecologische verduurzaming in zich op.

Nelly: In paragraaf 1.4 gaat de auteur in op het sociaal cultureel perspectief, kenmerkend: *Sociaal gaat over het handelen van mensen in een systeem....* Hij zoekt het 'sociale' vooral in het handelen en ook van de sociale kwaliteiten van de systemen. Donkers laat zien dat sociale verandkunde in de definitie van social work terugkomt als een combinatie van 'sociale waarden' zoals deze verwoord zijn vanuit verschillende perspectieven: sociale duurzaamheid, sociale rechtvaardigheid, mensenrechten et cetera (p.112). Voor de term

'sociale kwaliteit' verwijst hij naar een schematische weergave van Notten (p. 111). Donkers gaat ook in op de ontwikkelingen in het 'sociaal domein': de transformatie van het sociaal domein in Nederland met thema's als: appel op eigen inzet en verantwoordelijkheid, tegelijkertijd onteigening van zelfregie, participatie. Donkers is er kritisch op en stelt: *Belangrijk is onder meer dat overheden burgerraden ondersteunen en faciliteren... (p. 88) en zelfregie van burgers niet onteigenen, maar versterken (p.89).*

Dhian Sioe: Het denken in termen van een afgeperkt sociaal domein wordt in theoretische zin voor het grootste deel losgelaten. Binnen het kader van een integrale definitie van verduurzamen (p. 159) is nog sprake van het deelbegrip van sociale verduurzaming (p. 140). Hiermee wordt de specifieke aandacht gericht op de ontwikkeling van een handelingsvermogen van mensen om een samenlevingscultuur te creëren waarin mensen hun autonomie ontwikkelen in verbondenheid met anderen en met de natuur en zich behoeden voor uitputting van elementaire energiebronnen.

Het sociaal domein als geïnstitutionaliseerde sector komt op een bijzondere manier terug met name in de praktijk van veranderen. Namelijk als onderdeel van de methodische oriëntatie op integrale verduurzaming door te wijzen op het belang van de kwaliteit van individuele sociale professionals door hun (praktijk)aanpak als verleidingskunstenaars ten voorbeeld te stellen voor andere professionals. Overigens voor een goed begrip, de auteur onderscheidt deze kwaliteit nadrukkelijk van de kwaliteit die nodig is om een rol van 'bemiddelaar' te vervullen in het houden van een grenzen stellende dialoog (p. 190).

6. PARADIGMATISCHE BREDTE

Wilfred: Het gehele boek probeert de noodzaak van de gepresenteerde brede visie duidelijk te maken.

Dhian Sioe: Ontwikkeling van een brede visie op duurzaamheid zoals die in dit wetenschappelijk essay wordt uitgevoerd, wordt gesteld als dé kenmerkende aanpak van de sociale veranderkunde om te komen tot een maatschappelijk toegevoegde waarde.

Paradigmatische breedte op het gebied van waarheid en waarheidsvinding

Wilfred: Zoals van de auteur verwacht kan worden, wordt er in dit boek gewerkt vanuit de drie handelingsparadigma's, heel concreet in deel 3.

Dhian Sioe: De zoektocht naar waarheid vindt plaats over het hele paradigmatisch spectrum van de drie handelingsparadigma's en zelfs daarbuiten.

Gerard: Er is in de publicatie sprake van een brede visie op duurzaamheid, ook in paradigmatisch opzicht. De auteur verstaat onder een *paradigma*: een bepaalde manier van kijken naar waarheid en werkelijkheid. Het is een interpretatiekader dat vooronderstellingen en waardenopvattingen bevat die je in veel verschillende theorieën en praktijken tegenkomt. Het wordt begrepen als een beproefde manier van denken over veranderen.

In zijn historisch onderzoek naar het denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving (Donkers 2020) is hij gekomen tot een drietal paradigma's die zichzelf in de loop van de afgelopen eeuwen vanuit hun onderlinge botsingen verder hebben ontwikkeld en gedifferentieerd: een sociaaltechnologisch, persoonsgericht en maatschappijkritisch perspectief op de sociaal veranderkundige werkelijkheid. Elk van deze drie kennistheoretisch gefundeerde paradigma's kennen hun eigen variant in de verschillende gebieden van wetenschap, zoals filosofie (Delanty & Strydom 2003),

onderzoeksmethodologie (Tromp 2004), veranderkunde (Chin en Benne 1969 en Crowfoot & Chesler 1974), drie media van menselijke sociale systemen (Habermas 1965), systeemtheoretisch denken (Midgley 2000), opvoedingswetenschap (Wulf 1978), Social Work (Payne 1997), natuurwetenschappelijke, betekenisgerichte en omgevingsgerichte perspectieven in de psychiatrie (Den Boer 2003) en basisstrategieën van community intervention (Rothman 2001). Elk paradigma is in de loop van de eeuwen steeds meer volgroeid geworden. Door de combinatie van filosofische, wetenschappelijke en methodologische varianten benoemt Donkers ze als veranderkundige stromingen.

Als kenmerken van een sociaaltechnologisch perspectief komen onder meer naar voren: nadruk op zo objectief mogelijke empirisch-analytisch gefundeerde kennis (evidence based) als grondslag van praktisch handelen van professionals, nadruk op natuurlijke aspecten van menselijk gedrag, een planmatige, proactieve aanpak van problemen, accent op zelfregulatie als een cognitief gedragsproces, cognitieve gedragstheorieën, accent op statistisch onderzoek en een sociaaltechnische benadering van systeemdenken.

Als basale kenmerken van het persoonsgericht paradigma brengt hij onder meer naar voren: een radicale wending naar subjectdenken, accent op het handelen als een betekenisgevend, interpretatief en cultuurscheppend proces in dialoog met anderen, een holistische visie op de mens, nadruk op een wending naar binnen, het belang van toelaten van gevoelens en behoeften, accent op kwalitatief onderzoek en een interactionistische benadering van systeemdenken.

Basale kenmerken van het maatschappijkritisch paradigma zijn onder meer: nadruk op omgevingsgerichte aspecten van menselijk handelen, een kritische houding tegenover macht en machtsverhoudingen in politiek en economie, wetenschap is onderdeel van het maatschappelijk krachtenveld, individu begrepen als een historisch-maatschappelijk wezen, nadruk op emancipatie van mens en samenleving, gerichtheid op collectieve acties ter verbetering van levensomstandigheden, actieonderzoek en maatschappijkritisch systeemdenken.

In het boek is er sprake van een voortdurende perspectiefwisseling tussen deze drie opvattingen over waarheid en waarheidsvinding. Enerzijds worden feiten als objectfeiten erkend, maar tegelijkertijd wordt het sociaal-constructieve karakter voortdurend voor ogen gehouden en wordt de maatschappelijke praktijk kritisch bekeken vanuit macht en machtsverhoudingen. De auteur probeert niet naar één van de drie perspectieven door te slaan in een mogelijke claim de objectieve waarheid te bezitten (p.153).

Paradigmatische breedte in de zijnsvisie

Jaap: Waarheidsvinding vindt plaats vanuit een brede oriëntatie vanuit verschillende perspectieven: drie werelden van mens, natuur en maatschappij. Drie niveaus van micro-meso-macro en vanuit drie veranderperspectieven; cognitief, intrapersoonlijk en maatschappelijk. Het handelingsperspectief voor verduurzaming komt voort uit de verbinding van deze perspectieven.

Nelly: Met de driewerelden benadering van verduurzamen geeft Donkers blijk van optimale paradigmatische breedte (paragraaf 1.5) om te komen tot een brede definitie van duurzaamheid. Daarmee doet hij recht aan de complexiteit van het vraagstuk.

Zo ook een strakke eyeopener van een ecologisch perspectief: *De aarde overleeft het wel, maar de aarde waar wij deel van uitmaken overleeft het niet... (p141)*. De auteur benadrukt het zoeken naar een balans tussen de driewerelden; beter gezegd: balanceren, omdat er nooit sprake zal zijn van een vaststaande balans.

De paradigmatische breedte wordt consequent doorgezet zowel in de analyses door het hele boek heen, als expliciet in de uitwerking van een procesbenadering met drie veranderperspectieven (paragraaf 3.1).

Wilfred: Er is evident sprake van aandacht voor zowel natuur (ecologische aspecten), mens (psychosociale en culturele aspecten) als maatschappij (economisch-politieke aspecten) in hun onderlinge interacties. Sterker nog: er is niet alleen aandacht voor zowel natuur als mens als maatschappij, maar er wordt een zijnsvisie uitgewerkt waarin de onderlinge samenhang van deze drie aspecten wordt beschreven en uitgewerkt. De aspecten natuur, mens en maatschappij worden zodoende steeds meer zichtbaar als weliswaar te onderscheiden, maar niet als te scheiden.

Dhian Sioe: We zien hier een zijnsvisie die uitgaat van afstemming en balans tussen natuur, mens en maatschappij en die gebaseerd is op het natuurwetenschappelijk en sociaalwetenschappelijk begrip van leven. Deze integratieve zijnsvisie vormt het centrale uitgangspunt van de zoektocht in het essay. In dit begrip maakt juist de permanente dynamiek en ruimte voor autonoom (menselijk) handelen binnen de complexiteit van systemische gehelen, het wezen uit van leven.

Gerard: De hele publicatie is doorspekt van aandacht voor zowel de natuur (ecologische aspecten), de mens (psychosociale en culturele aspecten) als de maatschappij (economisch-politieke aspecten) in hun onderlinge interacties. In die zin is er ook sprake van een brede paradigmatische visie op de werkelijkheid. De auteur grijpt met zijn driedeling van natuur, mens en maatschappij terug op de Britse filosoof Karl Popper (1972) en brengt deze driedeling weer in verband met de *Trilogy of Live* van Capra/Luisi (2014). *Environment* deelt hij op in twee delen: de ecologische omgeving en de maatschappelijke omgeving.

Autopoiesis wordt als biologisch concept ondergebracht bij de categorie 'natuur'. *Cognition* wordt als mentaal, cognitief bewustzijnsconcept ingedeeld bij de categorie 'mens'.

De verschillende driedelingen berusten op eenzelfde grondintentie: het ontwikkelen van een (hypothetisch) concept van een (niet-gedetermineerde) samenhang tussen ecologisch systeem, de mens met zijn bewustzijn en het maatschappelijk systeem.

Paradigmatische breedte in de methodologie

Wilfred: Ook in methodische en methodologische zin is er sprake van voldoende paradigmatische breedte. Daarbij worden verbindingen gelegd tussen micro-, meso- en macrostrategieën van verandering, hoewel de uitwerking van competenties in deel drie zich – begrijpelijk- vooral richt op micro-niveau.

Dhian Sioe: Een belangrijk onderdeel van de zoektocht is het inbrengen in het betoog van de meervoudige praktijk van veranderen en het werken aan duurzaamheid op uiteenlopende gebieden alsmede op zowel micro-, meso- als macroniveau. Deze veelvormigheid van veranderpraktijken weliswaar met gedeeltelijke incorporatie van theoretische handelingsparadigma's, biedt op zichzelf een zinvol nieuw perspectief aan in het proces van waarheidsvinding.

In de methodologische oriëntatie wordt conceptueel uitgegaan van een zogenoemd *driewereldschema bestaande uit drie hoofdprocessen* bij veranderen, in casu verduurzamen: een intrapersoonlijk proces, een cognitief proces en een maatschappelijk proces (p. 239). De auteur richt zich vervolgens op het zoeken naar een integrale benadering van verduurzamen,

uitmondend in de zeven methodische aandachtspunten voor een dergelijke benadering (p. 296). Daarbij doen zich wat mij betreft de volgende twee vragen voor.

Als eerste de vraag of genoemd concept met drie hoofdprocessen dat ontwikkeld is op micro-niveau (in casu gezien vanuit het handelend individu en uitgewerkt in methodieken van sociale interventie, p. 238) zonder meer toegepast kan worden op meso- en macroniveau. Het is een interessante hypothese die nadere onderzocht zou moeten worden om tot een integrale praktijktheorie van verduurzaming te komen.

Een tweede vraag is of op meso- en macroniveau, maar zelfs ook op micro-niveau, een multimethodische benadering wel of niet zinvol is onder welke condities. En wat daar in beginsel de veranderpotentie van is in vergelijking met een volledig integratieve benadering van sociale verandering.

Gerard: Ook in methodologische zin is er in het boek sprake van een pluralistische visie. In elk veranderkundig model zitten verschillende methodische en methodologische benaderingen systematisch als aspecten van een veranderstrategie opgenomen. Het multimethodische karakter van verduurzamen komt ook tot uitdrukking in een zowel gericht zijn op het voorkómen van verdere problemen als op het genezen van wat nog kan. Ook worden er steeds weer relaties gelegd tussen micro-, meso- en macrostrategieën van veranderen.

Integraliteit van benadering

Wilfred: We kunnen hier zeker spreken van een integrale benadering.

Dhian Sioe: Dit wetenschappelijke essay is een typerend voorbeeld van een integrale benadering.

Gerard: De auteur heeft in zijn promotieonderzoek naar de methodiek van maatschappelijk werk (1999) het voorstel gedaan voor een integratieve benadering vanuit de drie genoemde kennistheoretische veranderparadigma's. In deze publicatie zet hij een stap verder en legt hij een verbinding tussen zijn drie kennistheoretische paradigma's en de drie ontologische visies op de werkelijkheid. Aan de ene kant stelt hij de claim op objectieve waarheid ter discussie en stelt dat deze claim altijd slechts intersubjectief geldig kan zijn; anderzijds erkent hij dat er objectfeiten bestaan die voortkomen uit valide wetenschappelijk onderzoek bijvoorbeeld over klimaatverandering en die de subjectieve interpretaties van de werkelijkheid begrenzen. Maar deze objectwerkelijkheid is geen 'objectieve *waarheid*'. Kennis blijft altijd afhankelijk van een kennisproducerend systeem. Daarmee stemt de auteur overeen met de stellingname van Midgley (2000).

Dit gecombineerde denken tussen waarheid en werkelijkheid betekent volgens de auteur een revolutie in het denken over veranderen. Schema 7 (p.154) is een weergave van de verbondenheid tussen de twee soorten van paradigma's. De auteur werkt dit schema uit en geeft daarmee een schets van zijn nieuwe, ge-update veranderkundige modellen.

In het verlengde van deze paradigmatische verstrengeling is de auteur in het boek op zoek naar een samenhangende benadering die volgens hem vraagt om *integrale begrippen* die alle drie de werelden van natuur, mens en maatschappij met zich meenemen, zoals het begrip *systeem, zelfregulering, duurzaamheid, agency, energie, bewustzijn, dialoog, autonomie en rechtvaardig overheidsbeleid*. Dat betekent niet dat de drie perspectieven van natuurwetenschappelijke, menswetenschappelijke en maatschappijwetenschappelijke aspecten nu op één hoop worden gegooid. In de verschillende soorten van wetenschappen

en gehanteerde paradigma's daarbinnen hebben deze integrale begrippen verschillende en zelfs vaak tegenstrijdige betekenissen. Het gaat om een diversiteit van aspecten die van elkaar moeten worden onderscheiden, maar tegelijkertijd ook met elkaar worden verbonden in vaak spanningsvolle samenhangen (zie onderwerp 1). De tegenpolen verdwijnen niet geheel uit beeld, maar zijn met elkaar verstrengeld. Als je melk met water mengt, blijft de melk melk en het water blijft water, maar je kunt de twee niet meer uit elkaar halen. Het gaat niet enkel om volledige harmonie tussen mens en natuur, maar het is ook strijd tussen de menselijke soort die zich onevenredig veel van de energiebronnen van de aarde toeëigent en de andere levende organismen van de aarde die ook graag willen overleven (p.142).

Maar een mens is natuurlijk anders samengesteld en dus niet gehéél hetzelfde als een plant of een kat. Om eenzijdig harmoniedenken te vermijden, moeten we daarom steeds twee fouten vermijden:

- a. het toekennen van typisch menselijke eigenschappen aan natuurlijke objecten (antropomorfisch of personaliserend denken over bijvoorbeeld je kat);
- b. het toekennen van typische natuureigenschappen aan menselijk handelen (naturaliserend denken over mensen: *Dat is nou eenmaal de aard van het beestje*)

Het gaat de auteur om denken in de verhouding tussen naturaliserend en personaliserend denken, zoals beschreven in het boek (p. 342).

7. NORMATIEVE ORIËNTATIE

Dhian Sioe: In deze publicatie wordt de normatieve oriëntatie in het handelen van individuele en collectieve actoren uitgebreid geproblematiseerd. Door de natuurwetenschappelijke en sociaalwetenschappelijk zijnsvisie op leven als uitgangspunt te nemen, krijgt de normatiek over permanente afstemming, het zoeken naar (herstel van) balans, behoud van vitaliteit en levenssamenhang een funderende plaats in theorievorming en methodische oriëntatie.

Nelly: De bedoeling van het boek omschrijft de auteur als ...een *brede inhoudelijke, normatieve en methodische oriëntatie op het vraagstuk van verduurzamen*. Bijvoorbeeld onder *Noodzaak van heroriëntatie op economie* (p.66) geeft Donkers blijk van een normatieve oriëntatie: *Van ondernemingen en burgers wordt een verantwoordelijkheid verwacht met oog op de leefbaarheid van de planeet...* etc. (p.67). Ook analyseert hij de (impliciete) normativiteit van de overheid in de paragraaf over de heroriëntatie op democratie. De auteur zoekt de antwoorden in dialoog, *vreedzaam vechten* (Achterhuis, de Koning), versterken van zelfregie, versterkt met voorbeelden (actueel: Toeslagenaffaire) (p.91). Hij legt (schijnbare) tegenstrijdigheden bloot en denkt vooral in processen. De onteigening van zelfregie zit veelal verscholen in ons taalgebruik, waarbij door objectivistisch taalgebruik (in beleidstukken, brieven, toespraken, reclame) de mens als handelingssubject is verdwenen, zo stel Donkers (o.a. p.93).

De auteur neemt een standpunt in dat mens en natuur onlosmakelijk met elkaar verweven zijn. Dat mensen en systemen onderling verweven zijn en in feite ieder een eigen 'waarde' volgen. Hij stelt zich daarin eigenlijk bescheiden op en komt tot een reflectiekader en niet met een pasklare 'oplossing'. In hoofdstuk 3 komt hij tot een introductie van *Integrale verduurzaming*, waarin we een sociaal constructieve werkwijze herkennen.

Wilfred: Deel 2 van de drie delen van het boek gaat over de 'zoektocht naar gedeelde waarden', en zo staan de normatieve aspecten letterlijk centraal in dit boek. Het recht doen aan het binnenperspectief van mensen is te zien als een eerste centrale waarde. Zo wordt gekomen tot 'een nieuwe wereldorde die wordt gekenmerkt door een *participatieve ethiek*. Naar voren komt een pleidooi voor een constructief moreel appel op iedere burger, iedere organisatie, ieder land en tussen de landen om een actieve bijdrage te leveren aan een duurzame leefbare aarde' (p.205). Waarbij het werken aan een duurzame leefbare aarde – vanzelfsprekend - de andere grondwaarde in dit boek vertegenwoordigt. In feite kan paragraaf 2.3. 'Naar een nieuwe morele orde' gezien worden als een poging om deze twee grondwaarden met elkaar te verzoenen. Zo wordt ook een 'grenzen stellende dialoog' (p.193 e.v.) mogelijk en zal er sprake zijn van een 'moreel handelen zonder moralistisch te worden' (p.199 e.v.). De vraag is in hoeverre deze poging tot 'verzoening' (ik gebruik het woord bewust) geslaagd is of zelfs kan zijn. De auteur zelf gebruikt het woord 'kernwaarde' in *Een open reflectie met drie kernwaarden* (van verduurzamen) (p. 266 e.v., o.a. schema 12 op p.267) op een meer operationeel niveau:

1. doelmatig handelen,
2. bevredigende afstemming op omgeving en
3. Bevredigende interne afstemming.

Het gaat hier zeker om een logisch in het betoog passend kader dat ook werkzaam is in bijvoorbeeld het door de auteur beschreven voorbeeld met betrekking tot de corona-apps (p. 267 e.v.).

Jaap: Normatieve aspecten in deze uitgave zijn gelegen in de richting van 'herstel en behoud van de balans tussen de belangen van de natuur, de maatschappij en zichzelf. De aarde overleeft het wel, maar of wij als mens daar nog deel van uitmaken is maar de vraag, zo stelt Donkers. Dat vraagt naast individuele actie ook collectief en internationaal handelen met betrekking tot het verbeteren van de kwaliteit van (samen)leven.

Gerard: De auteur neemt in het boek uitdrukkelijk stelling, als hij schrijft dat de kwaliteit van ons handelen zodanig behoort te zijn dat dit niet leidt tot uitputting van elementaire energiebronnen van ons leven, maar bijdraagt aan behoud en herstel van het energetisch vermogen van de aarde. Door al eeuwenlang rooibouw hierop te plegen is de wereld als geheel uit zijn balans geraakt en moeten we vanaf nu in al ons handelen verantwoord en wat meer liefdevol omgaan met deze energiebronnen, zo lezen we. Voorwaar een stevige normatieve stellingname.

Interessant is de vraag hoe de auteur deze normatieve stellingname onderbouwt met behulp van de neurobioloog Antonio Damasio (2019) die stelt dat in de natuurlijke ontwikkeling van het leven op aarde organismen al miljoenen jaren heel interactioneel bezig zijn met het zoeken naar onderlinge afstemming. Dat doen ze in afstemming (het is dus geen monoloog) op hun omgeving *ten dienste van* hun eigen ontwikkeling. Donkers trekt dit door naar alle levende systemen van aarde, mens en samenleving. In systeemtermen gesproken halen zij energie uit hun interacties met de externe omgeving (de *input* in het systeem: wat we aan energiebronnen uit de omgeving halen), die input verwerken ze binnen in hun systeem (de *throughput*, het interne proces in het systeem van bijvoorbeeld je organisatie), hetgeen in interactie met de omgeving leidt tot hetgeen op haar beurt naar buiten gaat (de *output*: wat

we als organisatie bijvoorbeeld uitstoten aan CO₂ of personeel). De auteur ziet dit als drie onderling verstrengelde kernprocessen die bij verduurzamen aan de orde zijn en leg daar bijvoorbeeld ook de *kerntaak van het management* van organisaties en netwerken als het gaat om verduurzamen, namelijk: in dit proces van input, throughput en output tussen systeem en omgeving ervoor zorgen dat de elementaire energiebronnen van aarde, mens en maatschappij (bijv. ook de economie) niet uitgeput raken zodat de wereld ook voor toekomstige generaties nog leefbaar is.

Deze drie onderling verstrengelde kernprocessen waren in ons ecosysteem al aanwezig vóódat wij dus als levende wezens een zenuwstelsel en bewustzijn hadden. In dat ecosysteem gold volgens Damasio het principe van de homeostase. Door dat mechanisme was er sprake van een spontane - niet-bewuste - organische balans in de afstemming tussen de levende organismen en hun natuurlijke omgeving. Dat ecosysteem zit - los van de *doelbewust* handelende mens - dus mooi in elkaar, zo stelt Donkers! Haar natuurlijke logica berust volgens Damasio op het *principe van zelforganisatie* en niet op een doelbewuste daad van een of andere piloot die de aarde zou (kunnen) besturen. Het energetisch vermogen van de aarde is dus de capaciteit van levende organismen op aarde om zelf de onderlinge balans in het ecosysteem te organiseren. Het gaat erom dat de zelforganiserende en zelfhelende kwaliteit van het energetisch systeem van de aarde in stand blijft en wordt versterkt. De auteur trekt hieruit als conclusie dat de mens niet leeft in een redeloos universum die geen betekenis in zich heeft, maar die een natuurlijke 'moraal' kent waarop wij als mensheid kunnen vóórtbouwen in het ontwikkelen van toegevoegde waarden en betekenissen die we willen geven aan het leven. Daarmee is 'duurzaam' een normatief begrip geworden dat voortbouwt op een intrinsiek in ons ecosysteem aanwezige 'moraal'.

De normatieve oriëntatie in het boek is, zoals gezegd, gericht op waarden van afstemming tussen natuur, mens en maatschappij. *Sociale* veranderkunde is normatieve veranderkunde. Het gaat haar om menselijke waarden van samenwerking, sociale cohesie, rechtvaardige sociaal-economische en politieke posities, respect voor diversiteit, empowerment, en dit alles in *combinatie met* ecologische verduurzamingseisen (zie het begrip 'sociaal' bij onderwerp 5). In die combinatie van sociaal-maatschappelijke en ecologische waarden speelt zich het proces van verduurzaming af. Het gaat om de ontwikkeling van een toekomstbestendig bestel dat gericht is op behoud en herstel van de balans tussen humane en ecologische waarden (p.112).

In hoofdstuk 2 gaat de auteur expliciet in op de waarden die we als doelrichting in het handelen hanteren met betrekking tot verduurzaming. De auteur pleit voor een strategie van gedeelde waarden. Vertrekpunt daarin is de (empirische) erkenning van en het (morele) respect voor de *zelfregie*, voor het handelen van mensen gericht op realiseren van eigen referentiewaarden van gedrag (p.169). Zelfregie is de erkenning dat wij als levende wezens een zekere autonomie bezitten ten opzichte van de omgeving, maar tegelijkertijd op vele manieren met de omgeving zijn verbonden en erdoor worden bepaald, maar op onze beurt er ook invloed op uitoefenen (p. 163).

In paragraaf 2.2 van het boek wordt uitvoerig stilgestaan bij de *dialogo* in de gedeelde waardenstrategie. Een dialoog is ideaal gesproken meer dan enkel een gesprek. Een dialoog is geen monoloog noch een discussie of onderhandeling waar het gaat om punten scoren.

Een dialoog is het met elkaar, in talige en niet-talige vorm, communiceren in een niet-gedetermineerde vrije ruimte waarin de partners zowel de eigen behoeften aan autonomie als de behoefte aan autonomie van de ander respecteren en die behoeften op elkaar proberen af te stemmen. Door wederkerige empathie, zelfkritiek, respect voor ieders mening en afstemming op elkaars gedachten, ervaringen en intenties, kan er in een dialoog worden gekomen tot gedeelde nieuwe betekenissen. Wederkerig kunnen geldigheidsaanspraken op het gebied van waarheid, juistheid en authenticiteit ter bespreking worden gesteld, aldus Habermas. De tussenmenselijke dialoog is dan ook verbonden met een *innerlijke* dialoog in mensen zelf.

De dialoog berust op morele waarden, maar is in de ogen van de auteur geen *moralistisch* begrip. Van moralisme spreekt hij als de eigen normen en waarden worden gepresenteerd als ware het voldongen feiten die dwingend voorschrijven (doel heiligt de middelen) wat wel en niet moet en als mensen dit niet doen, ze daarvan persoonlijk de schuld geven. In een dergelijke gesloten opvatting van moraal en moreel fundamentalisme wordt gedrag losgekoppeld van de gehele persoon in zijn natuurlijke en maatschappelijke context (p. 347).

Een dialoog speelt zich overigens niet alleen af in en tussen mensen. In beginsel kunnen we de dialoog zien als het empirisch verschijnsel van een wederkerig beïnvloedingsproces dat inherent is aan alle levende organismen (met hun agency) en hoe zij met elkaar interacteren. Als levend wezen de eigen autonomie behouden en deze ontwikkelen in een actieve verbondenheid met de omgeving. Zolang er leven is, is er interactie met de omgeving, maar de uitkomst van die interactie kan in een vijandige omgeving je dood zijn (p.341).

In paragraaf 2.3. wordt gesproken van het ontwikkelen van een *duurzame morele orde* waarin mogelijk herstel van vertrouwen in het zelforganiserend, homeostatisch vermogen van de aarde centraal staat. Die nieuwe morele orde openbaart zich volgens de auteur nu al in dialogische praktijken welke worden gekenmerkt door een participatieve persoon-en contextgeoriënteerde ethiek van samenwerken waarin ieder zijn bijdrage levert aan een duurzame leefbare aarde. Hij verwijst onder meer naar het Handvest van de Aarde (p.205) dat de basis wil vormen van een mondiale ethiek. De principes in dat Handvest zijn bedoeld als open concepten, geen blauwdruk van een toekomstige samenleving. Vanuit dit Handvest worden momenteel alom in de wereld *dialoogsessies* gehouden. Een ander is gestoeld op het idee van een sterke maar veerkrachtige samenleving die taai is en weerstand biedt tegen aantasting van haar eigenwaarde vanuit de omgeving. De auteur vergelijkt het met een gezonde boomtak die soepel en buigzaam is, maar als hij aftakelt hij hard en breekbaar wordt. De nieuwe morele orde is een zelfregulerende orde waarin de deelsystemen hun eigenheid ontwikkelen in evenwicht met de omgeving. De levende systemen sturen zichzelf in afhankelijkheid van en in coöperatieve afstemming met de omgeving en komen langs die weg spontaan tot zelforganisatie. Een zelfregulerende orde is meer totaal, complexer en flexibeler dan een kunstmatig van buitenaf gecreëerde bureaucratische of opgelegde formele rechtsorde. Het principe van alle zelfregulatorische krachten in natuur, mens en maatschappij is om zich te willen bewegen in volledige samenhangen. De onderlinge afstemming regelt zichzelf als wij het met onze zelfsturing toelaten. Een duurzame morele orde vraagt om versterking van de *informele* morele orde in de samenleving (de niet beheersbare onderstroom) als aanvulling en in afstemming op het formele rechtssysteem

(p.220). Bij onderwerp 1 is gewezen op het hypothetisch karakter van begrippen als 'systeem' en 'zelfregulering'.

Aandacht voor normativiteit in het proces

Wilfred: De normatieve oriëntatie in het boek betreft ook de manier waarop er procesmatig met elkaar wordt gestreefd naar verbetering van de situatie (zie vorig punt).

Dhian Sioe: De veelvormige aandacht voor normativiteit in de uitwerking van sociaal veranderkundig handelen vloeit inherent voort uit de centrale plaats die de zijnsvisie op leven heeft.

Gerard: De normatieve oriëntatie betreft in dit boek niet alleen de inhoudelijke doelrichting van veranderen, maar ook de manier waarop er procesmatig via een dialoog wordt gestreefd naar verbetering van de situatie. In een verandertraject gaat het niet enkel om het realiseren van een inhoudelijk resultaat, maar tegelijkertijd om een proces van communicatieve zelfsturing. Het is verduurzamen op een sociale en democratische manier (p. 139).

Explicitering eigen waarden van auteur

Dhian Sioe: Op verschillende plaatsen komen, zowel door de selectie als door de wijze van bespreking van praktijkvoorbeelden (excurs genoemd), de referentiewaarden van de auteur naar voren. Maar ook in aparte excurs reflecteert de auteur expliciet op zijn persoonlijke ontwikkeling, bijvoorbeeld op pagina's 288-289.

Nelly: Als expliciete eigen waarde van de auteur herken ik: uitgaan van een zoektocht met ruimte en respect voor zelfregie van mens en natuur (geen keurslijf!) in het proces van veranderen c.q. verduurzamen.

Gerard: Het boek is vanuit een wetenschappelijke distantie geschreven. Die wetenschappelijkheid betreft ook de ethiek van verduurzaming. Op enkele plaatsen in het boek vertelt de auteur iets van zijn persoonlijke motivatie bij het thema, bijvoorbeeld zijn verwondering als kind over de schoonheid van de natuur (p.18).

8. DIALOGISCH KARAKTER

Dhian Sioe: De grondvorm van een grenzen stellende dialoog wordt in deze publicatie uiteengezet en gefundeerd. Het essay als zodanig is te zien als een inhoudelijke inbreng voor een grenzen stellende dialoog in de verdere kennisontwikkeling van de sociale veranderwetenschap.

Jaap: Een belangrijk inzicht in deze uitgave is het belang van reflectie en van de grenzen stellende dialoog. In de uitvoering van interventies zal met betrekking tot de duurzaamheid ervan voortdurend de kritische analyse vanuit de drie werelden en perspectieven gemaakt dienen te worden. Dat is niet een buitenperspectief, maar vraagt om zelfregulering vanuit die werelden en perspectieven. Zelfregulering op meerdere niveau's van individu en samenleving tegelijk.

Wilfred: De grenzen stellende dialoog wordt voorgesteld als de grondvorm van veranderen. Het betreft ook hier de uitwerking van eerder door de auteur ontwikkeld gedachtegoed.

Gerard: De in het boek gepropageerde dialoog is een grenzen stellende. Het is een inhoudelijke manier van gespreksvoering waarin de gesprekspartners zowel de eigen autonomie als de autonomie van de ander respecteren en in verbale en niet-verbale zin op elkaar proberen af te stemmen. Gevolg kan zijn dat men het niet eens wordt en dat er

sprake is van een van bovenaf opgelegde inhoudelijk grens, waartoe de ander vervolgens wordt uitgenodigd zich te verhouden. Het gaat om het delen van ervaringen zonder daarbij de eigen grenzen te overschrijden. De grenzen stellende dialoog wordt geplaatst tegenover een autocratisch grenzen stellen, tegenover een laissez faire houding van ‘u vraagt, wij draaien’ en tegenover een quasi-democratische houding die een grenzeloos gepolder inhoudt (zie schema p. 193).

Volgens de auteur is een dergelijke dialoog essentieel voor een zinvolle samenwerking tussen overheid en burger. In de openheid van een dialoog moet de overheid de burger niet met een soort van laissez-faire houding loslaten en aan zijn lot overlaten. Positief gezien is het noodzakelijk dat een overheid via een grenzen stellend beleid (via wet- en regelgeving, prijsbeleid et cetera) de condities verbetert, waardoor burgers en bedrijven weten waar ze aan toe zijn en waar ze zelf actief kunnen inspringen. De enige manier om de destructieve polarisatie tussen overheid en burgers en tussen burgers onderling, te doorbreken, is het steeds weer *combineren* van een bottom-up benadering bij het ontwikkelen van top-down beleid. Grenzen stellen aan de vrijheid en een vertrouwenwekkende dialoog voeren met de belanghebbenden horen in een democratisch bestel bij elkaar. Stevig leiderschap kan samengaan met een democratische houding, zo betoogt de omgevingspsycholoog Linda Steg (2021). Maar dat blijkt voor velen een lastige combinatie te zijn.

9. GERICHTHEID OP PRAKTISCHE HANDELINGSKENNIS

Wilfred: Deze publicatie is mijns inziens te zien als de ontwikkeling van een ‘handelingsmodel’, dat in de praktijk (van verduurzamen) verder ontwikkeld kan worden. De auteur doet hiervoor voorstellen in 3.4. ‘Leeractiviteiten en onderzoek naar verduurzaming’.

Dhian Sioe: De publicatie is gericht op ontwikkeling en fundering van praktische handelingskennis van *wat werkt en wat werkt niet* om die gewenste situatie te realiseren en *hoe* men methodologisch gezien dit het beste zou kunnen aanpakken. De auteur richt zich op het ontwikkelen van een integrale conceptuele visie op verduurzamen. De methodologische oriëntatie bieden wel handvatten voor praktische handelingskennis, maar daar dient nog het nodige praktijk- c.q. handelingsonderzoek voor te worden verricht, zoals de auteur zelf aangeeft (p. 295 e.v.).

Gerard: Het boek is nadrukkelijk gericht op praktische handelingskennis van wat er wordt gedaan en hoe het wordt aangepakt teneinde de balans tussen natuur, mens en maatschappij te herstellen en wat daarin kan worden verbeterd. Het boek wil een aanzet zijn tot een praktijktheorie van verduurzamen. Het biedt een uitwerking van een op dit thema gerichte handelingsstrategie (zie schema van veranderkundig handelen in ‘Veranderen in meervoud’ p. 55). We zien in het boek een driedeling tussen een brede verkenning en systemische analyse van de probleemsituatie (h. 1), een filosofisch-ethische reflectie op de doelen en waarden in verduurzamingstrajecten (h.2) en een voorstel voor een bepaalde methodologie van verduurzamen (h.3). Daarmee hebben de kernvariabelen van een handelingsstrategie uitdrukkelijk een plek in de praktische handelingskennis.

Het boek bevat allerlei concrete voorstellen over wat en hoe te verduurzamen, zoals:

- Opsporen, opleiden en faciliteren van sociale verbinders op het gebied van verduurzamen.

- Een daadkrachtige grenzen stellende dialoog met open houding als grondvorm van verduurzamen in plaats van uitsluiten van individuen en groepen (zoals PVV-ers, FvD-ers en complotachtige denkers).
- Participatieve vormen van transdisciplinaire samenwerking van onderop in verduurzamingstrajecten, in afstemming op noodzakelijk top-down beleid.
- Voorstel voor een 'natuurlijke moraal' als grondslag voor een verdere ontwikkeling van een nieuwe humane morele orde in de samenleving.
- Voorstel voor een strategie van gedeelde waarden met praktische stappen van hoe dit aan te pakken.
- ICT-systemen ontwikkelen die de zelfregie van burgers, ondernemers en politici niet onteigenen, maar juist mogelijk maken.
- De verplichte QR-code begrenzen of afschaffen.
- Ontwikkelen van nieuwe generieke en integrale concepten die natuur-, mens- en maatschappijwetenschappen overstijgen, zoals: energiebronnen, dialoog, systeem agency, zelfregulering en bewustzijn.
- Voorstel voor een pluralistische vormgeving van theorieën en methodieken van sociale veranderingkunde.

Genoeg thema's om verder te bespreken en te onderzoeken.

Het centrale focus en beginpunt van het veranderproces is de reflectie op concrete praktijksituaties. Een *concrete praktijksituatie* is voor Donkers een multiperspectivistisch geheel van natuurlijke, persoonsgerichte en maatschappijgerichte aspecten, waarin sprake is een normatief handelingssysteem van actoren. Wat *reflectiviteit* inhoudt, werkt hij uit aan de hand van een negental handelingsbekwaamheden.

Bouwstenen van een praktijkgerichte, integrale benadering

In hoofdstuk 3 komt de auteur tot een aantal *bouwstenen* van een praktijkgerichte, integrale benadering.

Multiperspectivistisch kijken naar problemen, oplossingen en interventies op het gebied van verduurzaming.

Deze bouwsteen wordt uitgewerkt in hoofdstuk 1 en is in de vorige onderwerpen voldoende aan de orde geweest.

Een inhoudelijk procesbenadering met drie basale veranderperspectieven.

In paragraaf 1.5 is de driewereldenbenadering besproken en in paragraaf 3.1. in een schema samengevat. Drie soorten van veranderprocessen worden erin onderscheiden:

- Een cognitief veranderproces gericht op afstemming tussen natuur, mens en maatschappij. Kernwaarde is hier de doelmatigheid van ons handelen.
- Een maatschappelijk veranderproces gericht op afstemming tussen natuur, mens en maatschappij. Kernwaarde is de afstemming van ons handelen op de maatschappelijke context. Dragen we met ons handelen inderdaad bij aan herstel van evenwicht tussen de waarden van natuur, mens en maatschappij.
- Een intrapersoonlijk veranderproces gericht op afstemming tussen natuur, mens en maatschappij. Kernwaarde is een bevredigende afstemming van het handelen van mensen op de innerlijke ervaringswereld en de bijdrage aan innerlijk evenwicht tussen de natuurlijke, persoonlijke en maatschappelijke aspecten van het zelf.

Deze drie basale veranderperspectieven, uitgewerkt in negen deelcompetenties (zie verderop punt 4), komen voort uit praktijkgerichte handelingsonderzoeken van Donkers naar methodieken van sociale interventie. De driedeling verwijst niet één op één naar de drie veranderkundige modellen (zie paragraaf 1.5.), maar is een geconstrueerde integratie ervan op basis van praktijkgericht onderzoek. Zo zijn in *elk* veranderperspectief apart telkens alle drie de veranderkundige modellen ook weer met elkaar verbonden.

Koppeling tussen conditieverbeterende maatregelen en competentieontwikkeling op micro-, meso- en macroniveau van verandering.

Jaap: Praktische handelingskennis is niet alleen gericht op competenties en zelfverandering, maar ook op 'leren' (p. 295).

Wilfred: Er wordt expliciet een koppeling gemaakt tussen een conditieverbeterende aanpak en competentieontwikkeling en leren, zie vooral paragraaf 3.2.

Dhian Sioe: De noodzaak voor koppeling van conditieverbetering en competentieontwikkeling wordt beargumenteerd en bepleit op meerdere plaatsen in het essay. Een belangrijk argument is dat deze koppeling het meest bijdraagt aan verduurzaming op de lange termijn. Een tweede argument is dat sociale verandering voor mensen alleen een duurzaam karakter krijgt indien het intrapersonlijk daar volop deel van uitmaakt.

Gerard: In elk van de drie genoemde veranderperspectieven is er sprake van een koppeling tussen conditieverbeterende benaderingen en benaderingen op het gebied van leren en competentieontwikkeling. In paragraaf 3.2 wordt een samenvatting gegeven van deze combinatie. Bij condities gaat het om praktische, materiële, technische, financiële en wettelijke voorwaarden op het gebied van verduurzaming.

Versterking van het zelfregulerend vermogen, uitgewerkt in negen onderling verbonden handelingsbekwaamheden.

Wilfred: In paragraaf 3.1. worden de centrale handelingspatronen in het boek gekoppeld aan de verschillende veranderingsprocessen.

Dhian Sioe: Het zelfregulerend vermogen is een centraal concept in het essay. Het is in sociaalwetenschappelijke termen een begrip dat direct aansluit op het begrip autopoiesis (zelforganisatie) uit de natuurwetenschappen.

Jaap: Aan de hand van de negen basiscompetenties van veranderen (Donkers 2020), wordt een integratief handelingsmodel van zelfregulering en kritische reflectie gepresenteerd.

Gerard: Het centrale concept is 'versterking zelfregulerend vermogen'. Dit concept is uitgewerkt in paragraaf 3.1 van het boek. Menselijk handelen wordt in dit begrip opgevat als een samengaan van sturen en afstemmen (op de interne en de externe wereld) . Het zelfreguleringsconcept biedt volgens de auteur een uitermate *praktisch oriëntatiekader voor verduurzamen*.

Onder *handelingsbekwaamheid* of *competentie* verstaat de auteur: een reflectief samenhangend geheel van kennis, vaardigheden en houding om individueel en collectief in afstemming op de natuurlijke en maatschappelijke context waarden van duurzaamheid te realiseren. Het is een reflectief handelingsvermogen dat open is voor eigen invulling. Zelfreflectie is een onmisbaar element van elke competentie. Drie soorten basale competenties worden onderscheiden: (met)cognitieve, intrapersonlijke en maatschappelijke handelingscompetenties.

Als (*meta*)cognitieve competenties van verduurzamen komen onder meer naar voren:

1. *Probleemsituatie en de eigen invloed daarin adequaat inschatten*
Leren en onderzoek doen vanuit concrete voorbeeldsituaties. Systemisch denken in verhoudingen en contexten: niet naturaliserend noch personaliserend denken. Eigen invloedsmogelijkheden in verhouding tot invloeden vanuit de omgeving bevredigend inschatten. Kunnen omgaan met complexiteit, onzekerheid, onvolledige kennis en onvoorspelbaarheid van situaties.
2. *Dialoog voeren over waarden als doelrichting van gedrag*
Opsporen van referentiewaarden in het gedrag van mensen. Moreel denken zonder moralistisch te zijn. Aandacht focussen op de samenhang tussen wenselijke en feitelijk gepraktiseerde referentiewaarden van gedrag. De waarden van de verschillende betrokkenen relateren aan de belangen van zowel natuur, mens als maatschappij. Vanuit de vraag naar onderliggende waarden komen tot waarden die mensen mogelijk met elkaar delen.
3. *Doelmatig handelen*
Vanuit gedeelde waarden met elkaar komen tot mogelijk een diversiteit aan praktische oplossingen op het gebied van condities en competenties. Tijdens het implementeren van ideeën regelmatig feedback voeren en je bezinnen op de inhoudelijke en procesmatige doelen van de handelingsstrategie en de integraliteit van de gevoerde strategie controleren. Beslissen zien als een creatieve persoon en contextgebonden activiteit waarbij een maximum aan rationaliteit en cognitieve overwegingen lang niet altijd het verstandigste is. Aandacht voor intuïtie en de ontwikkeling ervan.

Intrapersoonlijke handelingscompetenties zijn:

4. *Erkennen van gevoelens en behoeften*
De persoon centraal stellen als een ervarend en cultuurscheppend subject. Met respect je oprechte aandacht richten op de binnenwereld van de ander: op ervaren emoties, behoeften, ambities, angsten en teleurstellingen. Empathische aandacht voor gevoelens en behoeften van jezelf en de ander als onderstroom in het samenleven en samenwerken met mensen. Aandacht voor intrinsieke motivaties. Accent leggen op zelfbekrachtiging in plaats van bekrachtiging van buitenaf. Ervaringswijsheid in het verduurzamen opbouwen.
5. *Aandacht voor gehele persoon in de context*
Verduurzamen zien als een persoonsafhankelijk proces van betekenisgeving in combinatie met identiteitsvorming. De persoon benaderen als een bio-psycho-sociale eenheid van een natuurlijk, persoonlijk en maatschappelijk geheel. Aandacht voor innerlijke dialogen tussen de verschillende delen van het Zelf, bijvoorbeeld tussen hetgeen men verstandelijk belangrijk vindt en hoe men dat gevoelsmatig beleeft. Aandacht voor levend leren door middel van perspectiefwisseling tussen opvattingen, gevoelens en gedragingen in verschillende rollen en contexten. Gevoel van zelfvertrouwen in het bezig zijn met verduurzamen versterken. Zorgen voor behoud van innerlijke vitaliteit en bezieling en voorkomen van uitputting van elementaire innerlijke energiebronnen.
6. *Rollengedrag afstemmen op persoon en context*
Aandacht vestigen op de manier waarop mensen hun sociale rollen in werk, privé en openbaar leven vervullen en hoe ze dit rol-functioneren ervaren. Zoeken naar een bevredigend evenwicht tussen de nodige roldistantie aan de ene kant en de nodige rolidenticatie aan de andere kant. Wisselen van rolperspectief. Ontwikkelen van

innerlijke verbeeldingskracht en persoonlijke creativiteit. Met tevredenheid het natuurlijk en maatschappelijk leven ervaren als een zinvol samenhangend geheel.

Als *maatschappelijke handelingscompetenties* komen naar voren:

7. *Interculturele communicatie*

Aandacht voor individuele en collectieve waarden, normen en gebruiken op het gebied van ecologisch verantwoord produceren en consumeren. Bijdragen aan een duurzame samenlevingscultuur waarin sprake is van veel zelforganisatie, sociale cohesie en onderling vertrouwen. Een constructieve partnerschapscultuur bevorderen. Je inzetten voor common goods: collectieve waarden die het algemeen maatschappelijk belang vertegenwoordigen. 'Cultuur' in actieve zin opvatten als dynamisch proces van individuele en collectieve betekenisgeving in afstemming op de gegeven context.

8. *Interpersoonlijke communicatie*

Een sociale verbinder zijn. Nieuwe vormen van solidariteit tussen mensen en tussen mens en natuur bevorderen. Oog voor intrapersoonlijke tegenstellingen en hoe die doorwerken in de interpersoonlijke verhoudingen en omgekeerd. Constructief omgaan met tegenstellingen en tegenstrijdigheden tussen mensen. Kunnen voeren van een grenzen stellende dialoog. Handelen vanuit autonomie in verbondenheid: in het autonoom zijn verbonden blijven en in het verbonden zijn autonoom blijven.

9. *Structuur- en positiebeïnvloeding*

Aandacht voor gelijkheid en gelijkwaardige verhoudingen in politiek en samenleving, bijvoorbeeld op het gebied van armoede, gender, ras, verdeling van lasten van verduurzaming et cetera. De broeikasgas-voetafdruk van jezelf en anderen verminderen. Bijdragen aan circulaire economie. Macht- en invloedspositie versterken op sociaal-economisch en politiek en sociaal-cultureel gebied gericht op integrale verduurzaming. Ontwikkelen van een mondiale betrokkenheid.

Al de genoemde aspecten worden begrepen als handelingspatronen. De auteur verstaat onder een *handelingspatroon* een serie bij elkaar horende handelingen die bewust of niet-bewust gericht zijn op een bepaald doel of intentie (bijvoorbeeld 'eten koken'). Het centrale handelingspatroon is versterking van het zelfregulerend handelingsvermogen van mensen teneinde het zelfregulerend vermogen van de gehele levenssamenhang tussen natuur, mens en maatschappij te helpen herstellen en te versterken. Die samenhang kan evenwel nooit via een *doelbewuste* weg door mensen worden gerealiseerd. Systemische afstemming is in het complexiteitsdenken een kwestie van zelforganisatie. Het menselijk bewustzijn is in dit proces werkzaam als een belangrijk, maar slechts beperkt onderdeel van de in elkaar verstrengelde machtige zelfregulatoire processen in natuur, mens en maatschappij (p.32). De mens kan, ondanks zijn enorme kracht, daarmee in het beste geval slechts ondersteuning geven aan dit zelforganiserend proces van de wereld als geheel.

Een democratische benadering van onderop waarin men zoekt naar gedeelde waarden en deze probeert om te zetten in een multimethodische strategie van veranderen.

Gerard: Een integrale benadering vraagt niet alleen om een samenhangende visie op problemen en oplossingen, maar ook om een gezamenlijke interventiegerichte aanpak van onderop samen met burgers uit platteland en stad, ondernemers, werknemers, consumenten en politici. Samen verduurzamen raakt het hart van onze westerse democratische samenleving. In dorpen, wijken, organisaties en gemeenten zien we rond

verduurzaming met tevredenheid dan ook talrijke initiatieven van onderop. Vaak zijn het zichzelf organiserende groepjes van mensen rond een bepaald thema zonder dat zij direct deel uitmaken van bestaande instituties. De verantwoordelijkheid voor verduurzaming van de samenleving laten ze niet over aan deze instituties, maar nemen zelf het initiatief en richten bijvoorbeeld een energie-collectief op om een eigen windmolenpark te realiseren. Dergelijke initiatieven van onderop brengen negatieve emoties met zich mee, als de mensen door de instituties niet worden ondersteund of zelfs nadrukkelijk worden tegengewerkt in het nastreven van hun doelen. Burgers worden boos en protesteren vooral richting de landelijke overheid. Het eenvoudige devies van de auteur is: Zet ze bij elkaar om zelf, met elkaar, plannen te ontwerpen, uit te voeren en te evalueren. Als we verschillende personen met verschillende achtergronden, belangen en perspectieven bij elkaar zetten, vergroten we de kans op een meer bevredigende afstemming op de meervoudigheid van het vraagstuk. Daarmee wordt de kans op een effectieve aanpak in een complexe context vergroot. Maar dit vraagt van de overheden om *alle actoren* ook te erkennen als *mede-veranderaars* en de vorming van levende netwerken en gemeenschappen te ondersteunen. Vaak worden van bovenaf systemen bedacht en plannen ontworpen los van de actoren die ermee moeten werken met alle dramatische consequenties van dien. Denk aan de Toeslagenaffaire. Door de inzet van informatie- en communicatietechnologie leven we steeds meer in een virtuele wereld. Maar de vorming van dorpen, wijken, netwerken en steden is niet alleen een materieel bouwproces op virtuele afstand, maar betekent tegelijkertijd ook het bouwen van een humane *gemeenschap*: alleen zo'n op elkaar betrokken integrale bouwbenadering is praktijkgericht. In de vormgeving van onze toekomstige omgeving moeten we niet alleen kiezen voor slimme computersystemen die dwingend ons gedrag sturen, maar voor een humane inzet van technologie

Het proces van verduurzamen bevat daarmee een aantal belangrijke opdrachten.

Een eerste opdracht is om de verschillende belanghebbenden in de probleemsituatie, de oplossingen en de interventies op te sporen (vaak is dat een hele keten van actoren) en te betrekken bij het verduurzamingstraject. Samen met deze hele keten van verschillende betrokkenen bij een bepaalde probleemsituatie wordt vanuit hun binnenperspectief de bewuste en veelal onbewuste referentiewaarden in hun bezig zijn met verduurzamen opgespoord. Alle betrokkenen worden aangesproken, ondersteund en gefaciliteerd als mede-veranderaars (p.164).

Een tweede opdracht betreft een kritische reflectie op de eigen waarden van de betrokkenen, waarbij het steeds gaat om de verbinding tussen opinie, gedrag, gevoel, behoefte en context. Dat vraagt om een confrontatie tussen de in theorie beleden waarden en de daadwerkelijk gehanteerde waarden in de praktijk. We doen vaak niet wat we zeggen dat goed is. En dat geldt niet alleen voor burgers, maar ook voor bedrijven en overheden. De kranten staan vol van met voorbeelden.

Een derde opdracht heeft in het kader van een integrale visie op problemen, oplossingen en interventies van verduurzamen betrekking op de vraag hoe de waarden die worden gedeeld bijdragen aan herstel van de balans tussen de belangen van zowel de natuur, de mens als de maatschappij. Dat vraagt om een kritische bezinning op de belangen van de natuur, van de economie, van de politiek en van de cultuur van de samenleving in hun onderlinge verbanden.

Een vierde opdracht is om vanuit de vorige opdrachten te komen tot een multimethodische aanpak waarin de verschillende benaderingen (bijvoorbeeld via wetgeving, politieke acties,

ondernemingsbeleid of individuele oplossingen in de privésfeer) ook weer in hun onderlinge samenhang worden bekeken. De oplossingen worden in de praktijk uitgevoerd en via een proces van continue feedback en afstemming gerealiseerd. In het kader van een breed handelingsperspectief is het belangrijk hierbij ook aandacht te hebben voor de subjectieve leeropbrengst op cognitief, intrapersoonlijk en sociaalmaatschappelijk niveau.

Deze opdrachten worden door de auteur niet opgevat als vaststaande *fasen*. Veranderen ziet hij als een reflectief (dus niet lineair of mechanisch) handelen afgestemd op de dynamische processen in persoon en situatie. Dat proces wordt gekenmerkt door flexibiliteit en een beheerste vorm van spontaniteit (p.352). Volgens de auteur moet het nog steeds heersende fasen-denken in de veranderkunde fundamenteel onder kritiek worden gesteld.

Opsporen, ondersteunen, opleiden en faciliteren van sociale verbinders.

De auteur pleit voor sociale verbinders die in 'en-en' termen kunnen denken in plaats van alleen maar in 'of-of' (zie onderwerp 6). Ze zien de waarde van de verbinding tussen tegenpolen als dialoog en grenzen stellen, tussen natuur en cultuur, tussen inhoudelijke kennis en vaardigheden, tussen eigenbelang en collectief belang (*collectief* eigenbelang, verg. vaccinatie) en tussen handelingsgeoriënteerd zijn en systemisch denken. Het zijn allemaal tegenpolen die ook als tegenpolen moeten worden erkend, maar die *tegelijktijd* (dus niet slechts een temporale afwisseling) een bepaalde samenhang met elkaar vertonen en steeds weer vragen om onderlinge afstemming. En aan dat laatste ontbreekt het meestal. Toch past in een complexe context geen eenzijdig en radicaal of-of denken (vanuit één spoor) zoals kenmerkend voor het hedendaags sterk gepolariseerd debat³ in vaak door sensatie gedreven media. Maar daarin past ook geen slappe hap model van polderen waarin tegenstellingen worden weggepoetst. Het gaat om tegenstellingen in perspectieven die in een democratisch proces de degens met elkaar kruisen in het zoeken naar meervoudige oplossingen. In dit procesmatig leren denken in termen van *gelijktijdig* gescheiden (verschillend) *en* verbonden zijn van tegenpolen, ligt ook voor het onderwijs in een democratische samenleving een essentiële, lastige, maar uiterst belangrijke taak.

De grenzen stellende dialoog als grondvorm van veranderen

In paragraaf 2.2. gaat de auteur, zoals gezegd, in op de grenzen stellende dialoog als grondvorm van veranderen (zie onderwerp 8). Als voorbeeld van zo'n grenzen stellende dialoog geeft hij Piet, docent economie en biologie op het VMBO-college (p.197). Krachtig leiderschap kan samengaan met een democratische houding. Voor velen blijkt dit een lastige combinatie te zijn.

Politiek gezien verwijst een grenzen stellende dialoog naar een effectieve staat met een overheid die de regie neemt over het maatschappelijk en economisch leven, maar dan wel op een manier die ondersteunend en faciliterend werkt voor eigen initiatieven van burgers. In de openheid van een dialoog moet de overheid de burger niet met een soort van *laissez-faire* houding loslaten en aan zijn lot overlaten. Positief gezien is het noodzakelijk dat de landelijke overheid via een *grenzen stellend* beleid (via wet- en regelgeving, prijsbeleid et cetera) de condities verbetert, waardoor burgers, ondernemers en gemeente weten waar ze aan toe zijn en waar ze zelf actief kunnen inspringen. De enige manier om de destructieve

Driekwart van de Nederlanders maakt zich zorgen over toenemende polarisatie, aldus het Sociaal en Cultureel Planbureau in 2019.

polarisatie tussen overheden en burgers en tussen burgers onderling, te doorbreken, is het steeds weer *combineren* van een bottom-up benadering bij het ontwikkelen van top-down beleid. Grenzen stellen aan de vrijheid en een vertrouwenwekkende dialoog voeren met de belanghebbenden horen in een democratisch bestel bij elkaar. Stevig leiderschap kan samengaan met een democratische houding. De auteur geeft onder meer het voorbeeld van Piet, een docent van het VMBO. Maar dat blijkt voor velen een lastige combinatie te zijn.

Verleiden tot zelfregie als dialogische kunstvorm

Als een andere belangrijke bouwsteen van veranderen gaat de auteur in paragraaf 3.3 van het boek (p. 291) in op de verleidingskunst van sociale professionals. In de casuïstiek van zijn promotieonderzoek ontdekte hij dat de onderzochte sociale professionals ware verleidingskunstenaren waren. Hun verleidingskunst is geen verkapte reclame of manipulatie gedreven door eigenbelang. De verleidingstactieken worden bij hen gekoppeld aan het bevorderen van zelfregie. Het gaat om verleiden tot zelfsturing, tot zelf nadenken, tot zelf een beslissing nemen, door zelf een antwoord op een vraag te vinden. Zelfbekrachtiging op basis van innerlijke motivatie is daarbij essentieel. De verleidingskunst is een uitdrukking van oprechte zorg voor de ander. Dit verleiden kan samengaan met een dirigerende en grenzen stellende benadering. Confrontaties die uitnodigen tot zelfonderzoek, een duidelijke grens trekken tussen wat je wel en niet accepteert en tegelijkertijd de ander verleiden zich hier al dan niet toe te gedragen. De confrontaties leiden dan niet tot een machtsstrijd, omdat ze voortkomen uit betrokkenheid met het belang van de ander.

Participatief handelingsonderzoek gericht op integrale verduurzaming

Wilfred: Van onderbouwing van de voorgestelde praktijktheorie van verduurzamen met praktijkgericht handelingsonderzoek is nog geen sprake. Indirect is er wel sprake van onderbouwing via geciteerde publicaties.

Nelly: De auteur voert de dialoog tussen praktijk en theorie met tal van voorbeelden en verwijzing naar (handelings-)onderzoek. Daarin neemt hij een reflecterende houding aan, stelt vragen, biedt eyeopeners. "He practice what he preach"

Dhian Sioe: De publicatie is een wetenschappelijk essay waarbij in de zoektocht en de opbouw van het betoog zoveel mogelijk wetenschappelijke kennis en praktijkkennis wordt ingebracht en gecombineerd. Onderbouwing van de ontwikkelde visie, normatieve oriëntatie en methodische oriëntatie dient nader te worden onderbouwd door praktijkgericht handelingsonderzoek gericht op verduurzamen.

Gerard: Een laatste belangrijke bouwsteen van verduurzamen is participatief handelingsonderzoek. Het gaat om onderzoek van actuele verandertrajecten waarin mensen daadwerkelijk met elkaar bezig zijn of willen gaan zijn met verduurzamen.

Gestart wordt in het onderzoek met een reflectie op concrete praktijksituaties, gezien vanuit het perspectief van de betrokkenen. Hen wordt gevraagd om te reflecteren op hun eigen handelen – in de brede betekenis van het woord - in de complexe context en wat bewust of niet-bewust de referentiewaarden zijn in hun gedrag. De auteur benoemt op pagina 296 verder een zevental hoofdvragen voor een dergelijk onderzoek. De centrale vraag is hoe de betrokkenen in de verandertrajecten – liefst alle belanghebbende partijen in een bepaalde keten - met elkaar bezig zijn met verduurzaming en wat daarin kan worden verbeterd met het oog op integrale verduurzaming. Onderzoekers en participanten leren de complexe samenhangen en wisselwerkingen tussen economische, sociale en ecologische processen en

hun impact op het milieu in kaart te brengen, te begrijpen, te analyseren en te beïnvloeden. De processen dienen zoveel mogelijk op alle niveaus te worden bestudeerd: op individueel niveau, op lokaal niveau (buurt, gemeente) en op maatschappelijk niveau (zoals energiebeleid, prijsbeleid). Men zoekt uit welke stappen op individueel en structureel niveau kunnen leiden tot een duurzamer systeem. Uiteenlopende kennisdomeinen komen bij elkaar.

10. RELEVANTIE

Wilfred: Ik zie dit boek als een poging van de auteur om zijn eerder in de voorafgaande decennia ontwikkelde werk te verruimen en te verdiepen door uit te gaan van de sterke verbondenheid van natuur, mens en maatschappij. Concreet gebeurt dit door de natuur een meer prominente plaats te geven dan tot dusver. Aanzetten hiervan zijn al te vinden in de derde druk van 'Veranderen in meervoud' (2020) en uiteraard in de eerdere versie van dit boek. Ik vind 'Naar een leefbare aarde' een diepgravend, rijk en zeer relevant boek. In die zin is de poging zeker geslaagd. Het zou mooi zijn als dit werk breed zou worden opgepakt door het te bediscussiëren en (zeker ook de praktijk) verder te ontwikkelen. De gedachte dat natuur, mens en maatschappij wel te onderscheiden maar niet te scheiden zijn, is binnen onze westerse (denk)traditie niet zo heel makkelijk echt te 'vatten'. Dat werkt niet in het voordeel van de receptie van een boek met deze thematiek, zeker niet als het bijna 400 bladzijden omvat. Het boek kan door hier en daar inkorten misschien wat toegankelijker worden, maar er zijn nu eenmaal honderden bladzijden nodig om een gedachtegang als deze echt handen en voeten te geven. Verspreiding van gedachtegoed als dit vraagt ook om andere middelen. Welke? Dat is een andragologische vraag...

Jaap: De uitgave 'naar een leefbare aarde' bevat in mijn ogen de afzonderlijke bouwstenen en ingrediënten die we in de platformgroep steeds in ons analysekader hebben meegenomen. In deze uitgave zijn die bouwstenen en ingrediënten weliswaar toegespitst op en toegeschreven naar het onderliggend vraagstuk van verduurzaming, maar de uitwerking en analyse van de verschillende onderdelen van sociale verandering zou als raamwerk voor een nieuwe, meer generieke uitgave over sociale verandering kunnen dienen.

Nelly: De wijze waarop Donkers dit vraagstuk behandelt en zijdelings ook andere maatschappelijke vraagstukken vind ik, hoe complex ook, een voor mij geruststellende werkwijze: 'Alles' lijkt aan bod te komen. Het biedt (h)erkenning en dat verbindt ons onderling en met de natuur. Het maakt de verandering in al z'n aspecten inzichtelijker, niet simpeler. Juist dat besef stelt mij gerust.

Dhian Sioe: Aan de hand van een fundamenteel en veelomvattend praktijkvraagstuk van de mens (als ook maatschappij en natuur) verheldert deze publicatie wat een wetenschappelijk doordachte toepassing van de stand van de sociale veranderwetenschap aan kennis en visie bij te dragen heeft. In haar gelaagdheid van essay en zoektocht, inhoudelijkheid van verduurzamen en hantering van sociaal veranderingnoties en concepten, maakt zij duidelijk:

- wat een *integrale analyse* van de bijdragen van andere wetenschappelijke disciplines aan het vraagstuk van duurzaamheid aan nieuwe samenhangende kennis oplevert. Namelijk

- een soort samenhangend 'programma van kwaliteitscriteria' dat aan verduurzamings-activiteiten gesteld zou moeten worden;
- hoe het sociaalveranderkundig concept van een *driewereldenbenadering* voor een inhoudelijke samenhang kan zorgen door gemeenschappelijke taal en integrale begrippen te introduceren;
 - hoe het *normatieve karakter* van de sociale veranderwetenschap – namelijk de vraag van de gewenste richting van het intentioneel menselijk handelen – een niet-moraliserende plaats kan hebben in wetenschappelijke kennisontwikkeling. Met name door een centrale op de (natuurwetenschappelijk en sociaalwetenschappelijke) essentie van leven gebaseerd ijkpunt c.q. waarde in te voeren namelijk: het herstel van de balans tussen de waarden van natuur, mens en maatschappij, zodat de wereld ook voor toekomstige generaties leefbaar is (p. 159). Kernbegrippen zijn hier *vitale afstemming* tussen natuur, mens en maatschappij, alsmede bevordering van *levenssamenhang*;
 - wat het concept van een *grenzen stellende dialoog* inhoudt, de betekenisbreedte van het concept (van creatief, open en kritisch tot grenzen aangevend), op welke wetenschappelijke kennis het is gebaseerd. En wat de onvermijdelijkheid van deze derde weg is in het bipolaire denken, bijvoorbeeld tussen bottom-up en top-down (p. 228) vanwege haar kern als basaal afstemmingsmechanisme in democratische verhoudingen. Een democratische cultuur die gericht is op versterking van sociale verduurzaming (p.140) waarbij mensen gelijkwaardig zijn en elkaar als individu blijven respecteren (vrij laten) in hun autonomie c.q. individueel waarde georiënteerd handelen en te maken keuzen;
 - hoe een *gedeelde waardenstrategie* – een veranderstrategie gebaseerd op het nastreven van gedeelde waarden en sociale verduurzaming – er in zijn algemeenheid uit zou moeten zien. De methodische criteria hiervoor worden daartoe in zeven essentiële aandachtspunten c.q. reflectievragen samengebracht (p.296).

Deze bijdragen zijn evenzovele aangrijpingspunten om het gesprek over de centrale (kennis)opdracht van een veranderwetenschap, namelijk het verbinden van het systeemdenken en het handelingsdenken verder te voeren.

Gerard: Het boek wil naast het doel om een integrale visie en aanpak van verduurzaming te ontwikkelen ook uitdrukkelijk een bijdrage leveren aan vernieuwing van de theorie en de praktijk van sociale veranderkunde door ook de natuur een volwaardige plaats te geven in het denken over veranderen (p.26). Als auteur vind ik dat de hier gepresenteerde veranderbenadering vooral in zijn nuances over het algemeen slecht wordt begrepen en op waarde geschat. De implicaties van de benadering worden naar mijn oordeel onvoldoende opgepakt in onderwijs, onderzoek en werkveld. Lijd ik als auteur mogelijk aan een tunnelvisie? Vinden jullie dat mijn bevinding klopt? Zo ja, hoe moet dit moet worden uitgelegd en verklaard? Waar liggen mogelijke oplossingen?

Bespreking in de Platformgroep 28 februari 2022

Nelly: In de pauze hadden we het er even over of lezen een inspanning of ontspanning is. Dit boek lezende is inspanning en ontspanning tegelijk. De veelheid die erin staat, ook met het maken van de analyse, daar verzuip je bijna in, omdat bijna alles relevant is voor dit onderzoek. Ik heb er een kleine selectie uitgemaakt. De breedte van het kijken bevalt me goed. Zoals ik ook in mijn analyse aangaf, vind ik het een soort geruststelling om zo te kijken, dat je het gevoel hebt dat je niets mist in je analyse, ook al is het niet doenlijk om alle onderwerpen in je leven of werk me te nemen. Maar wel beseffend dat, als je er een aantal onderdelen uitpakt, er nog een veelheid meer aan perspectieven is. Dat vind ik dat dit boek vooral geeft. Dus de veelheid aan perspectieven. Inmiddels was de oorlog in Oekraïne ook begonnen en dan zweeft het boek ook door mijn hoofd. Over perspectieven gesproken, over geïsoleerd zijn, over verbinden en scheiden. Zo'n Poetin alleen op z'n troon. Het blijft ook inspireren op de grote thema's, maar daarmee ben je er nog niet uit, dat is het lastige van het werk. Ik zoek toch een naar een handzame manier om die manier van kijken te kunnen hanteren en te kunnen overdragen ook in de dagelijkse thematiek, zoals je die tegenkomt. Om het brede perspectief weten vast te houden en over te brengen, dat vind ik nog wel een worsteling.

Wilfred: In de reacties hebben we eigenlijk allemaal wel de beleving, in elk geval heb ik die, dat de samenhang tussen natuur, mens en maatschappij als vernieuwende en noodzakelijk integratie, toch wel heel mooi is gelukt. Gerard, je stelt in je eigen bijdrage aan het einde, dat je soms het gevoel hebt dat je niet helemaal overkomt. Ik kan me dat voorstellen. Ik heb dat zelf ook rond Capra wel gehad, dat iemand uit de Kring aangaf van wat moet dat met die biologie... Dan denk ik: Lees het nu eerst eens even en dan praten we verder. Het is heel veel lezen, misschien zou het hier en daar wat kernachtiger kunnen, maar het blijft heel veel. Zo'n visieverandering heeft gewoon ook veel woorden nodig. In de praktijk zie je toch dat veel mensen de tijd niet hebben of de moeite niet nemen en dan blijft het bij oppervlakkige reacties, waarbij de kern niet doorkomt. Daar word ik wel eens moedeloos van. Het is lastig als zoiets niet doordringt en het duurt allemaal zo lang en we hebben geen tijd meer en zeker niet als een stel idioten met bommen beginnen te gooien. Maar die processen gaan ontzettend langzaam en dat is een beetje mijn verklaring. We zouden bij een andere gelegenheid moeten kijken hoe we dat - ook binnen de Kring - toch weer over het voetlicht brengen. Wat is daarvoor nodig?

Waar het gaat om epistemologische of ontologische zaken wil ik dat nog wel verder bekijken. Zoals het gebruik van het begrip *energie*, als heel fundamenteel. Dan denk ik dat je misschien beter *informatie* kan zeggen, daar ben ik niet helemaal uit, maar daar kom ik bij gelegenheid nog wel op terug.

De verbanden worden op theoretisch niveau wel gelegd en ook in voorbeelden. Er liggen nog meer kansen om verbanden te leggen, zoals Damasio er ook mooi in past. Onlangs ben ik in de deep ecology gedoken naar aanleiding van Capra en dan kom je ook begrippen tegen van een halve eeuw geleden. Zo kwam ik het begrip *ecological self* tegen. Dat je niet alleen 'een ik' bent en ook niet alleen maar een 'sociaal wezen', maar ook een natuurlijk wezen en wat betekent dat dan weer. Dat vind ik heel uitdagende dingen om verder te ontwikkelen. We kijken pas goed als we deze drie aspecten samenvakken. Dat vind ik een rijke manier van kijken.

Nelly: Inderdaad, het woord 'rijk' is hier goed op z'n plaats, rijk en genuanceerd.

Marcel: Ik heb het boek met heel veel plezier gelezen en merkte dat ik steeds meer de samenhang doorkrijg met de andere boeken die Donkers heeft geschreven. Ik begin meer samenhang te zien tussen al die verschillende dingen als meerperspectivistisch, en/en-denken, zelfregie, scheiden en verbinden. Ik begrijp ook dat de samenhang zien in het boek best wel lastig is, omdat het heel veel is. Er zijn heel veel woorden nodig. Ik denk dat veel beginnende lezers de samenhang niet zo zien. Het kost mij al heel veel moeite en ik heb meerdere boeken van de auteur gelezen. Waar het gaat over zelfregie, lees ik: *Zelfregie is een empirisch gegeven, dat geldt voor alle levende organismen in het algemeen en voor de mens met zijn zelfbewustzijn in het bijzonder. Dat je niet in vrijheid bent is een contradictio in terminis als je niet vrij zult zijn, zou je dit niet kunnen denken.* Daar blijf ik altijd enorm op hangen, omdat dit eigenlijk over de discussie gaat rondom de vrije wil. Die kunnen we voeren, maar daar komen we nooit helemaal uit, omdat die buitengewoon complex is. De auteur gaat er hier wel van uit dat de mens een handelend wezen is die verantwoordelijk is voor zijn eigen handelen. Ik denk dan aan Schopenhauer die dan zegt dat je eigenlijk niet zo'n vrije wil hebt, ook niet in datgene wat je denkt. Het antwoord gaan we hier nu niet op krijgen, maar ik blijf er altijd wel op hangen.

De analyse vond ik heel duidelijk. Dan gaat het over de negen basisprincipes van verduurzamen en die vind ik heel mooi en ook goed uitgewerkt. Tegelijk denk ik dan ook wel: Wie gaat dat dan doen? Welke mensen gaan dat in principe toepassen? Hoe gaan we die verandering daadwerkelijk van de grond krijgen? Ik hoop dat we daar met ons gesprek met Edwin Luttik op terug kunnen komen binnen het sociaal werk. Daar blijf ik op hangen. Dat was bij de andere boeken ook al zo: Hartstikke mooi en goed uitgewerkt, goed geanalyseerd maar hoe nu verder? En vooral wie? Dat is mijn belangrijkste opmerking.

Nelly: Maar de manier van denken kan natuurlijk ook in het kleine plaatsvinden, dat realiseer ik me ook altijd wel. Het hoeft niet altijd groots en meeslepend. Het kan ook in één op één gesprek. Dat zeg ik dan ter troost tegen jou. Maar ik kan me de vraag wel voorstellen, wat als er grote vraagstukken zijn, dan krijg je wel het gevoel van: Ja, en dan...?

Marcel: Ja, ik keek nu vanuit dat grootse. Gisteravond was er een hele mooie documentaire over duurzaamheid en vis. Daarin was een visser echt duurzaam bezig. Zijn schip was aangepast. Hij had allerlei apparatuur om te zorgen dat hij echt wel inktvis ging vangen in plaats van haring in het verkeerde seizoen etc. Technologisch was hij heel vooruitstrevend, maar voor zijn vis wordt niet betaald. Consumenten willen gewoon goede kwaliteit voor een lage prijs. De manier waarop de vis gevangen wordt interesseert ze eigenlijk geen bal. Het hielp mij dan wel om er vanuit een meerperspectivistische invalshoek naar te kijken: Wat is technologisch mogelijk, wat is er ecologisch mogelijk en vanuit een economisch perspectief. Het boek hielp mij om vanuit een meerperspectivistische invalshoek naar dit vraagstuk te kijken.

Dhian: Met alle respect, dit is intellectuele arbeid en ik heb zitten bedenken wanneer jij Gerard dit in godsnaam hebt geschreven? Ik heb ontzag voor de intellectuele arbeid die je hebt verricht, met name als ik zie dat je drie lijnen in elkaar hebt verweven. Je doet drie dingen tegelijk: Het hebben over het thema duurzaamheid, vervolgens gebruik je het andragologisch, het sociaal verandkundig denken van dat moment (2020) en vervolgens ga je er ook nog twee vernieuwingslagen op maken. Dat is heftig en mooi om te volgen. Dus ik heb het met plezier gelezen en ook uit elkaar proberen te rafelen, waarbij ik natuurlijk op onderdelen ook vraagtekens, maar vooral uitroepetekens heb gezet. Om met een uitroepeteken te beginnen: Op het seminar van 4 november kwam iedereen in de pauze en

ook daarna met bedenkingen als: Hoe dan, wat dan, hoezo? Maar lees het gewoon! Daar staat het! Maar dat kon je natuurlijk in dat half uur dat je toen had, absoluut niet kwijt.

Nelly: In die zin is het een frustrerend boek.

Dhian: Is een aanpak zoals het bespreken van Capra een geleidelijke manier om in jouw denkwereld te komen? Je moet wel mee willen gaan in jouw conceptueel denken. Als je om welke reden dan ook emotionele weerstand hebt, gaat het je niet lukken. Het vraagteken gaf je in je eigen reflectie voor mij heel helder aan, waar ik lees: *Ik sluit mij aan bij het onderscheid dat Henk Geertsema maakt tussen 'sociaal' en 'maatschappelijk'*⁴. Toen dacht ik: dat is nogal wat. Als je kijkt naar de definitie, dan heb je het over de taal van anderen die emotionele weerstand hebben tegen jouw denken op een of andere manier. Dan gaat het over het verschil tussen maatschappelijke systemen, institutionele organisaties en menselijk handelen. Dat zit in dat onderscheid verpakt. En daar zit het volgens mij op vast. Dat laat onverlet, dat als het gaat om het handelen en om het definiëren van 'sociaal', ik echt benieuwd ben wat Edwin Luttkik daarvan denkt. Want dit gaat echt beyond alles. Dat sluit aan bij wat Wilfred zegt: Het denken in samenhang en verbinding tussen natuur, mens en maatschappij is revolutionair. Als ik het hier aan mijn burens vertel (nou woon ik wel in een hoger gemiddelde SES-wijk), dan snappen die dat meteen. Die snappen meteen dat het samenhangt en dat het één geheel is. Dat het in de theorievorming een echt dingetje is. Hoezo moet je het onderbouwen? Voor al die mensen die in die hokjes zitten moet je het onderbouwen. Dan komen we later wel tot de interessante vraag die Wilfred opperde over: Hoe verder binnen de Kring hierover?

Jaap: De inspiratie uit dit boek heb ik vanmiddag al in mijn mail samengevat. Ik denk dat dit boek de ruggengraat van ons denken over sociale veranderingen in zich heeft. Als het ons lukt om die ruggengraat even los te halen van de context van verduurzamen, dan hebben we misschien wel een dijk van een verhaal. Het vraagstuk van de verduurzaming is gewoon een context die Gerard nu in opdracht van de Kring Andragologie met elkaar verbonden heeft, maar eigenlijk wordt het daar in deze fase niet duidelijker van. Omdat hij die driedubbele opdracht in die ene publicatie probeert te verwerken, wat Dhian ook al aangeeft. Daardoor raak ik soms ook wel het spoor kwijt, omdat ik aan de ene kant het gedachtengoed van de sociale veranderingen wil begrijpen, aan de andere kant word ik ook heel erg gegrepen door die blik op het fenomeen van verduurzamen. Die ruimte in mijn hoofd om die beide denklijnen zorgvuldig te kunnen doorlopen is gewoon te klein. Daar heb ik last van schaarste, want ik heb ook nog 1000 andere dingen in mijn hoofd waarover ik moet nadenken. Afgelopen week, ik was op vakantie in Gran Canaria, had ik alle tijd en ruimte in mijn hoofd om dit door te laten dringen, maar dacht ik: Dit is intellectueel koorddansen in Manhattan tussen twee wolkenkrabbers. Vanmorgen zei ik tegen Gerard: Wat ben je toch ook een smiecht dat je ons in dit platform ertoe verleidt die 10 thema's te verkennen, terwijl die in het boek gewoon allemaal genoemd zijn.

Wilfred: Dat is natuurlijk *Veranderen in meervoud*. Maar herkenbaar.

Nelly: Met *Veranderen in meervoud* heb je toch ook die ruggengraat al Jaap? De conclusie kan zijn dat dat de ruggengraat is.

Jaap: In die zin ben ik net als Marcel, ik sta erg achter de benadering van Donkers. Dat is ontstaan op de masteropleiding in de module van Donkers en Mulder die ik heb gevolgd. In dit boek komt het allemaal bij elkaar. Als ik kijk naar onze eigen uitdaging en ambitie dat we

⁴ Het onderscheid tussen sociaal en maatschappelijk wordt door Donkers en Geertsema in een verstrengelde betekenis verstaan. Het zijn onderscheiden aspecten, maar tegelijkertijd onderling verbonden.

er een soort cliënt journey van moeten maken met sociaal veranderkundig handelen, wat zijn dan processen waar je in terecht komt. Dat zijn geen voltijdelijke processen, maar het zijn wel processen waar je in terecht komt en welke theorieën kunnen je helpen om binnen de wicked problems die processen van veranderkundig handelen te begrijpen? Ik zou het heel leuk vinden om uit onze analyses die kernthema's ernaast te leggen en dan een soort visgraatstructuur eraan te hangen vanuit de vraag: welke theorieën zijn ondersteunend, methodisch, helpend, om dat gevoel van onmacht te kunnen tackelen en te blijven geloven en vertrouwen in de verbinding van die drie werelden. Dat is volgens mij datgene dat elke sociale veranderaar op de been houdt. Dat onvoorwaardelijk geloof en vertrouwen dat het alleen maar lukt als je die drie werelden met elkaar in verbinding kunt krijgen. Ben je ecologisch aan het veranderen, ben je economisch aan het veranderen?

Nelly: Soms lukt het niet, dat is ook een gegeven, maar je beïnvloedt wel, daar moet je op vertrouwen.

Jaap: Er is geen ruimte voor mislukken, want dan is er iets anders in beweging gezet, wat ook waarde heeft.

Nelly: Juist.

Jaap: Als je het hebt over impact; daar proberen wij in onze opleiding met studenten over in gesprek te gaan: Als een buurtproject in de ogen van de financier/opdrachtgever is mislukt, dan moet jij een dijk van een verhaal hebben over wat het in die lokale setting voor die mensen heeft betekend om daarbij betrokken te zijn geweest.

*Nelly...*en in gang gezet heeft

Jaap: ...er zijn relaties uit ontstaan, vriendschappen, verbanden die niets te maken hebben met het vooropgestelde doel van het project, maar die wel bijdragen aan duurzame versterking van het handelingsvermogen van die mensen in de samenleving.

Nelly: Ja, en hoe vaak vallen kwartjes niet veel later?

Jaap: Je moet mensen verleiden ook oog te hebben voor het andere verhaal wat coute que coute altijd plaatsvindt in processen van sociale verandering.

Nelly: Ik zie dat ook bij kinderen, dat ze tegen hun ouders ingaan en niet doen wat hun ouders zeggen, maar op het moment dat ze met hun vriendjes onderling praten, ze precies de waarden en normen van de ouders vertegenwoordigen en verdedigen. Terwijl de ouder dacht: het is mislukt want hij luistert niet.

Marcel: Jaap, ik herken heel erg wat je zegt. Je zou eigenlijk die ruggengraat kunnen gebruiken voor alle sociale vraagstukken. Je zou ook nog een boek kunnen schrijven over armoede, ondermijning, noem maar op. Het mooie van dit onderwerp is, dat dit het meest grote en urgente onderwerp is van dit moment. Een integraler onderwerp dan dit is bijna niet te pakken. Daarom ben ik er heel enthousiast over.

Jaap: Maar daar zit ook een risico in. Als ik om mij heen kijk hoe op dit moment de sturing op die hele energietransitie wordt ingericht, dan wordt dat nu bepaald door mensen, professionals, bureaus en organisaties die in hun denken geen oog hebben voor deze brede scope.

Marcel: Dat klopt en daarom zeg ik: Wie dan?

Jaap: Dan wordt 'ie voor mij heel spannend, omdat ik zoveel anderen wel meekrijg om het verhaal van sociaal veranderkundig handelen. Maar de mensen binnen de verduurzamings-fabriek die wordt opgetuigd zijn nauwelijks in beweging te krijgen, omdat ze met hun package deal te maken hebben.

Marcel: Dat was ook het gevoel waarmee ik bleef zitten: Wie dan? Dat zie ik dan niet zo voor me.

Jaap: Ik ben via LinkedIn benaderd door een sociaal werker hier in Friesland. Die heeft ontslag genomen en wordt nu de kwartiermaker van Buurtkracht in Noord-Nederland. Die heeft aan ons gevraagd of we daar in de opleiding aandacht aan willen besteden. Maar Buurtkracht is gewoon een onderdeel van Eneco. Het is een projectbureau dat is opgericht door een energiebedrijf om de participatieprocessen rond de energietransitie te ondersteunen.

Nelly: Dat kom je ook tegen op het moment dat je offertes moet schrijven voor aanbestedingen. Het moet allemaal in hapklare brokken en afrekenbaar zijn. Dan krijg je dit ook. Je kunt je dan niet permitteren om genuanceerd te zijn.

Jaap: Hoe dan ook, ik vind het een meesterwerk om het te lezen en ik zit heel erg na te denken over hoe ik dit in de organisatie, de hogeschool, als academie, als leesclub bespreekbaar kan krijgen, omdat hier zoveel fundamentele waarden van het sociaal werk inzitten. Vanmorgen zeiden we dat ook al tegen de masterstudenten: Dit gaat veel verder dan sociaal werk als handelingsdomein.

Marcel: Juist de gesprekken die we de laatste tijd allemaal voeren over het micro-meso-macroniveau en over het politiseren van het sociaal werk; dat zit er allemaal in. Het lastige is: Hoe krijg je het over het voetlicht bij studenten en in de praktijk. Daar zit een worsteling. Het is heel rijk, alles zit erin, maar hoe breng je het over?

Jaap: Wij hebben nog steeds veranderkundige modellen als keuzevak in onze opleiding zitten. Het is voor onze studenten al bijna hogere wiskunde wanneer het erover gaat dat je vanuit de drie wereldbeelden, drie paradigma's naar je eigen handelen en de context van je eigen handelen naar sociaal werk kunt kijken.

Nelly: En dat zou toch wel moeten kunnen.

Marcel: Heel herkenbaar.

Gerard: Het is lastig om dit over te brengen, vooral het samenhang-denken. Dat vergt eigenlijk een soort beginpunt vanuit de eigen leefwereld van mensen; dan zien ze die samenhang heel goed. Soms denk ik ook: Het is veel eenvoudige boerenwijsheid waar we het over hebben. Alleen zijn we die wijsheid vergeten. We houden het niet vast. Er moet zoveel arbeid toegevoegd worden, voordat we de eenvoud weer zien van de complexiteit waarin we leven. Dus het vraagt heel veel van de lezer. Dat vind ik heel herkenbaar. Ik heb zelf het boek weer eens helemaal opnieuw gelezen. Ik moest ook wel lachen, toen ik bedacht dat het een mooie quizvraag zou zijn: Welk actueel maatschappelijk vraagstuk wordt er *niet* in behandeld? We hebben het niet over oorlog gehad, maar ik kan je diverse stukken aanwijzen waarin het nadrukkelijk ook over oorlog en vrede gaat. Met andere woorden: er worden voortdurend samenhangen gelegd. Daar kun je een groot hoofd van krijgen. Dat is veel gevraagd. Ik denk overigens dat niet alle leerprocessen op dezelfde manier verlopen. Dit zet aan bij heel concrete vragen waar bepaalde beroepsgroepen uitdrukkelijk mee bezig zijn. Je noemt Eneco. Ik ben niet geneigd hun aanpak polariserend te duiden, want vaak willen ze meer dan ze zeggen dat ze doen en ze wensen ook vaak meer dan ze in de praktijk waar maken. Dus er moet kennelijk een confrontatie plaatsvinden met hun feitelijk gedrag en datgene dat ze eigenlijk zouden wensen. Ik merk dat bij mensen in hun gewenste situatie heel veel gedeelde waarden mogelijk zijn. Maar het vraagt nogal wat om dat allemaal over het voetlicht te krijgen.

Zelf heb ik de waarde van het schrijven en het bezig zijn met dit thema opgemerkt. Ik ben een sociale wetenschapper. Ik heb me altijd beziggehouden met mens en samenleving en veranderen. Dat was voor mij vertrouwd. Een aantal jaren geleden ben ik begonnen met geologie te lezen en ging ik ook meer over biologie lezen. Het is mijn vakgebied niet, dus heel veel dingen snapte ik ook niet en zou ik niet kunnen navertellen. Intussen heeft het mij wel heel erg verrijkt. Zo ben ik op nieuwe thema's gekomen en een van die thema's is bijvoorbeeld dat ik op zoek ben naar een soort sociale logica in het functioneren van levende organismen. Daarin ben ik heel erg door Damasio geïnspireerd. Prachtig hoe levende systemen zich afstemmen op de omgeving, voeding halen uit de omgeving en tegelijkertijd hun eigen ontwikkeling mogelijk maken. Dit beeld vind ik een zo'n mooi beeld. Het is een soort biologische logica van hoe levende systemen zich ontwikkelen. Wij hebben ons toch ook al miljoenen jaren ontwikkeld zonder dat wij een brein hadden of een zenuwstelsel hadden ontwikkeld? Toen hebben wij toch ook ditzelfde gedaan? Waarom koppelen we dat los, nadat we een bewustzijn, een zelfbewustzijn, hebben ontwikkeld? Op de een of andere manier is er iets met ons bewustzijn aan de gang, iets dat niet goed is afgestemd op onze eigen biologie. Dat vind ik een boeiend thema. De moraliteit moet gebouwd worden op een natuurlijke logica. Dat is voor mij echt nieuw. Vijf jaar geleden zou ik gezegd hebben dat de morele logica vooral voortkomt uit ons bewustzijn en het feit dat wij er waarden op na kunnen houden die heel principieel zijn.

Wilfred: Ken je ook het werk van Frans de Waal?

Gerard: Ja, daar kijk ik nu ook anders naar dan zes jaar geleden. Zes jaar geleden kon ik me daaraan irriteren. We moeten namelijk twee fouten vermijden: We moeten niet *antropomorfisch* denken en anderzijds moeten we niet de menselijke eigenschappen reduceren tot natuureigenschappen. Volgens mij gebeurt dat ook niet in de boeken van de Waal. Daar is in dit opzicht niets mee aan de hand. Dat is prima. Het is juist heel goed om er op die manier zelf onderdeel van uit te maken. Dat is wat ik heel erg heb geleerd: Jezelf zien als een deel van de aarde. Als ik het heb over elementaire energiebronnen van de aarde, horen daar voor mij ook de maatschappelijke energiebronnen bij. Sociale cohesie is een energiebron. We kunnen *elkaar* tot energiebron zijn. Sommige zijn echter geen energiebron voor jou en anderen wel. Wat is dat nou? Daar komt de sociale wetenschap ook om de hoek kijken. Over het ecologisch zelf: wij zijn dus een multidimensionaal zelf met heel veel verschillende zelfaspecten. Dat zegt alles over identiteitsvorming. Als je eenmaal op het samenhang-denken gaat zitten, dan zie je dat het iets heel vanzelfsprekends is.

Nelly: Ja, het ligt eigenlijk heel voor de hand liggend.

Gerard: Ik ben geconfronteerd met dat ik heel veel niet weet, niet snap. Bijvoorbeeld over sterrenkunde. We begeven ons op allerlei terreinen, maar het heeft wel allemaal met ons leven te maken. Als je ziet hoe belangrijk water is in ons leven, daar word ik warm van. We hebben het hier wel over iets dat we dagelijks gebruiken en wat onze voedingsstoffen zijn om te leven. Ik merk dat ik de verstrengeling van mens, natuur en maatschappij steeds meer als vanzelfsprekend in elkaar zie en ook zelf ervaar. Het is niet alleen een manier van kijken, maar ook van een bepaalde manier *van ervaren* en heel anders in de wereld staan. Niet alleen maar bezig zijn met het beheersen van de natuur, maar juist ook jezelf verwonderen over de schoonheid en de complexiteit van de natuur en dat geeft energie. Het bezig zijn met de verduurzaming heeft mij energie gegeven.

Zes jaar geleden was ik veel meer een cynicus op dat gebied en zag het als 'eco-freaken'. Nu lees ik de taal van de VN-wetenschappers en zie hoe geologen bezig zijn met de strijd over in welk tijdperk we zitten. Dat er is besloten dat we in het Antropoceen zitten. Dat is een

revolutie. Dat die mensen het vooral vaak niet met elkaar eens zijn in de strijd om de waarheid. Dat duizenden gerenommeerde wetenschappers, geologen, tot de conclusie zijn gekomen dat het in de rotsen te zien is. En dat er dan mensen zijn die dit allemaal in twijfel durven te trekken. Ik ervaar dat als echt onverantwoord. Daardoor heb ik geleerd dat dit grenzen zijn. We moeten die grenzen benoemen, respecteren en ervoor opkomen en tegelijkertijd moet je wel de dialoog openhouden, omdat er veel meer mogelijk is, ook als je veel meer de intrapersoonlijke dynamiek, ervaringen en spanningsvelden als bron van energie ziet. De intrapersoonlijke dynamiek wordt tot op de dag van vandaag nog nauwelijks opgenomen. En daar liggen juist zoveel mogelijkheden tot verandering.

Nelly: Zowel de positieve als de negatieve component levert energie, zoals bij een batterij.

Jaap: Wat ik spannender vind is, dat je ook moet oppassen dat je geen missionaris wordt.

Waar we vanmorgen ook over gesproken hadden is hoe je als mens gemiddeld, als Nederlands staatsburger, omgaat met het weer buiten of met het verkeer, dat je gaat controleren of het inderdaad code oranje was vandaag. Je weet wat code oranje betekent, maar wat zich werkelijk afspeelt daar heb je helemaal geen zicht meer op, want je denkt zelf niet meer na wat er aan de hand is en of het verantwoord is om in te stappen. Er heeft ook een soort onteigening van zelfregie plaatsgevonden en mensen hebben zich laten socialiseren in een systeem waarin er voor je gezorgd wordt. Dat is een betrouwbaar systeem en als je je daaraan houdt, komt het goed met je. Sociale verandering gaat daar dwars doorheen. Dan is de grenzen stellende dialoog belangrijk, maar je moet niet een missionaris worden en denken: Hoe kan dat nou dat mensen dit niet begrijpen?

Gerard: Dhian, wat jij zei over de emotionele weerstand, die herken ik ook. Met name op het Lesi heb ik dat heel erg gemerkt, vooral ook bij wetenschappers. Ik meen dat wel te snappen. Ik houd niet van goeroes en ik wil ook geen goeroe zijn. Maar ik houd me wel bezig met allerlei terreinen waarop andere mensen veel meer naam hebben gemaakt.

Marcel: Ik vertelde net dat ik de laatste tijd veel lees over boeddhisme, dus dat spreekt meteen aan. Ik lees wel eens boeken van goeroes, maar die zie ik niet als de waarheid. Daarin denk ik ook en/en. Ik kan me wel openstellen voor allerlei goeroes, maar dat betekent niet dat zij de wijsheid hebben. Ik zal ook nooit iemand erkennen als goeroe.

Gerard: Jij zou het zelf ook niet willen zijn?

Marcel: Absoluut niet.

Wilfred: Het probleem ging over iets anders. We herkennen allemaal dingen als een aantal zaken op het gebied van ecologie. Het is gewoon niet oké als mensen dat niet erkennen, of je het nu goeroe noemt of niet. Dat is toch wel een probleem. Dat is een vraag die toch wel bij mij blijft over de aanpak die jij beschrijft, Gerard. Daar zit toch wel een geloof in, wat ik heel erg graag deel, dat je er dialogisch ook wel komt. Ik word op dat punt wel steeds pessimistischer. Over dat uitgangspunt kunnen we het in een verder stadium nog hebben.

Gerard: Ik herken heel erg wat je zegt. Het is ook bepaald geen vrolijke boodschap, zoals de verwijzing naar die aanval op de Oekraïne, dat is gewoon de tijd terugzetten naar mijn gevoel. Heel andere vragen komen er op ons af die aangepakt moeten worden. Ik denk dan: Wat is er eigenlijk toch aan de hand met ons brein?

Jaap: Ik ben er minder pessimistisch in. Natuurlijk, die bewegingen zijn er. Ik las de tweet van Thierry Baudet, dat we Poetin tot held moeten verklaren. Dan denk ik: Laat maar. Maar er zijn op dit moment grotere bewegingen gaande die van onderaf een tegenbeweging vormen, waar ik dan liever naar kijk en met meer persoonlijke betrokkenheid en verbondenheid die

boodschap wil delen, dan dat ik me er over verwonder dat er een aantal mensen zijn die gewoon echt niet snappen hoe het groter geheel in elkaar zit.

Nelly: Dat zeiden we net ook. De dialoog als inzet is belangrijk, maar ik zeg niet dat je het daarmee redt, maar je brengt wel iets op gang. Dat is waar we het net ook over hadden. Je brengt iets op gang en dat zie je op langere termijn. Als je dat niet zou doen, zou het echt een ander verhaal worden. Als je meteen terug zou gaan schieten, zeg maar.

Dhian: Al pratende kom ik tot de constatering of conclusie als het gaat over de grenzen stellende dialoog, dan denk ik dat jij, Gerard, het ideaal type hebt geformuleerd en onderbouwd. Op mesoniveau bij mijn eigen praktijkveld, maar ook op macroniveau wordt constant dit ideaaltype gehandicapt toegepast. In termen van ambassadeurs wordt daar constant dialoog gevoerd, maar een soort gemankeerde dialoog vanuit het ideaaltype gezien. Dat maakt dat ik er - anders dan Wilfred - wel vertrouwen in heb. Hier in mijn eigen Nederland, Wageningen en andere kringen, zie ik dat steeds meer mensen een gevoel hebben bij het voeren van de dialoog en wat dat betekent. Ik heb zelf ooit met een clubje een dialoogmethode ontwikkeld en het heeft even geduurd voordat ik in de gaten kreeg dat de dialoog verder gaat dan de methode. Ook al is het gemankeerd en iedereen doet z'n best, maar er gebeurt wat. Ik zal het niet meer meemaken in mijn leven, maar het is wel een kwestie van vertrouwen, hoop, of geloof dat het over 100 jaar wel is opgeschoten.

Gerard: Ik zou het goed vinden als er ook onderzoek wordt gedaan naar voorbeelden van mensen die echt een grenzen stellende dialoog kunnen voeren. Vanmorgen heb ik het voorbeeld van Wendy Sherman gegeven. Zij was hoofdonderhandelaar vanuit Amerika bij de Iran-deal. Zij vertelt over haar aanpak. Dat liegt er niet om. Aan de ene kant is ze glashelder en zegt heel duidelijk wat haar inzet is, maar in de kern schrijft ze dat toe aan dat ze respect heeft voor de andere kant, dat ze ieders belangen probeert te begrijpen en zich daarin probeert te verplaatsen. Dat zijn dingen die we allemaal benadrukken en waarvan we zeggen dat die belangrijk zijn. Zij verstaat dus die kunst. Toen ik dat las van haar, dacht ik: Dit is een voorbeeld van een grenzen stellende dialoog. Die weet van wanten en laat niet met zich sollen. Dit soort leiderschap hebben we nodig. We hebben ander leiderschap nodig dan een democratisch leider die alleen een procesbegeleider is en zich niet verantwoordelijk voelt voor het realiseren van de condities, waaronder de burger zelf actief kan worden.

Dhian: Waar ik op wilde wijzen, even los van duurzaamheid en los van de context, als je het als ideaaltypisch proces beschrijft is het ook toegankelijk voor wat er al in andere disciplines gebeurt. In Wageningen zijn er conflictstudies, daar is onderzoek naar gedaan.

Jaap: Ik wil dat wel aanvullen. Dat gaf Nelly ook aan. Het zit 'm ook vaak in kleine dagelijkse dingen. We moeten niet denken dat we met sociale veranderingkunde de grote wereldpolitiek direct kunnen beïnvloeden. Dat geeft Gerard ook mooi aan in zijn boek: je moet bij de bron beginnen en misschien gaat het er ook om kinderen op scholen vertrouwd maken met andere mechanismen om tot meningsvorming te komen dan die de afgelopen 25 jaar op ons af zijn gekomen. Maar dat verzilvert zich pas over 40, 50 jaar, maar daar moet je wel nu mee beginnen. Het gaat ook over – dat wat jij zegt Dhian over dat ideaaltypische model - misschien dat het ook heel mooi zou zijn om casestudy's te doen aan hand van die werkzame bestanddelen (die we gaan uitpluizen) van sociaal veranderingkundig handelen. Om hele kleinschalige casestudy's te doen naar hoe sociaal veranderingkundig handelen bijdraagt aan het kijken naar de eenheid van mens, natuur en maatschappij.

Dhian: Dan moet je daar een ding aan toevoegen, dat je een verhaal moet hebben waarom het ideaaltypisch model is ontwikkeld en in bepaalde context beschreven en op andere niveaus werkzaam is. Daar gaat naar mijn idee de discussie ook binnen de Kring steeds over:

in hoeverre kun je het ideaaltypisch handelen van de sociaal werker transponeren naar mesoniveau of macroniveau? Op zich zou dat kunnen, maar de context is anders waardoor er misschien iets toegevoegd moet worden.

Jaap: Ik vind het handelen van de sociaal werker anno 2022 verre van ideaaltypisch. Ik zal die niet als norm en uitgangspunt willen hanteren.

Dhian: Maar stel dat je het handelen van de sociaal werker wel ideaaltypisch voor ogen hebt en kunt beschrijven in z'n componenten, dan moet je een verhaal hebben waarom je het ideaaltypisch handelen ook op mesoniveau en macroniveau een van de essenties is.

Daarvoor moet je een apart verhaal hebben.

Jaap: Helemaal mee eens. Het moet niet gaan over een ideaaltypisch model van de sociaal werker. Dan gaan we het veel te veel in de hoek van het sociaal domein plaatsen. Terwijl voor mij sociaal veranderkundig handelen iets is wat in elk domein de bron van veranderkundig handelen zou moeten zijn. Als ik kijk, bij ons, bij deze hogeschool: op de opleiding finance, public management, bouwkunde en ruimtelijke ontwikkeling. Dan zien wij als sociale studies steeds meer dat een appel op onze expertise wordt gedaan binnen die andere opleidingsdomeinen, omdat het ideaaltypisch model van dialogisch, socratisch handelen vanuit je professionele identiteit, dat ze dat steeds meer in de opleiding een plek willen geven.

Wilfred: Dat vind ik inderdaad wel hoopvolle dingen. Als je in onze samenleving kijkt waar het gaat over pedagogiek. In bladen als Libelle of Margriet, dat is allemaal toegepaste pedagogiek. Eigenlijk is dat gemeengoed geworden onder grote delen van de bevolking. Over hoe je kinderen opvoedt, hoe je met relaties omgaat, met seksualiteit, dat is allemaal gemeengoed geworden. Social work is duidelijk een representant van het denken in termen van samenleven en veranderen, hoe je dat doet en hoe je dat met elkaar doet en zich ook bezighoudt met de ontwikkeling. Dat vind ik wel het hoopvolle. Dat zie je zelfs op wereldniveau wel een beetje. Als je het dan over hoop hebt, denk ik dat je het ook moet doen zonder dat je de garantie hebt dat dingen goed komen, dat het een soort moreel appel is. Dat geeft wel hoop. Want ook invallen moeten tegenwoordig wel beargumenteerd worden. 500 Jaar geleden maakte je je rijk groter en verder geen gelul. Dat kan niet meer. Dat normbesef is zich wel heel breed aan het verspreiden.

Nelly: Op een na dan...

Jaap: Maar je hanteert wel een grenzen stellende dialoog.

Nelly: Het is ook boeiend wat er nu gebeurt. Op dat niveau is men daar in wezen ook mee bezig en gaat het om veranderkundig handelen, mag ik hopen. Er gebeurt veel meer dan je ziet.

Gerard: Ik vind de transitietheorie ook heel interessant. Er is gewoon een beweging die wil de status quo handhaven en misschien nog wel terugbrengen. Aan de andere kant zie je heel veel experimenten en nieuwe ontwikkelingen. Ik ben het ook met Wilfred eens op het gebied van pedagogiek is zoveel veranderd. In de tijd dat ik ben opgegroeid in de jaren '50. Hoe de kinderen nu serieus worden genomen in de opvoeding.

Jaap: De grap is dat er ook heel veel van ons is afgenomen in diezelfde pedagogiek. In de tijd dat ik nog studeerde waren we heel erg bezig met ondersteuningsnetwerken op lokaal niveau van mensen in de samenleving die betekenisvol voor elkaar konden zijn. Dat is ons in de jaren '90 onteigend door hoogopgeleide gespecialiseerde professionals. Opvoedingsadviezen van mensen uit de samenleving waren geen hoogwaardige opvoedingsadviezen. Tegelijkertijd is er een tegenbeweging geweest, een soort

metaprofessionalisering alsof dat de enige route tot reddend gedrag zou zijn. Dat is een bizarre ontwikkeling geweest.

Nelly: Wat me opvalt, ook bij politie en het leger, is dat zij vaak veel meer sociaal veranderkundig handelen. Zij hebben vrijheid of ruimte gehad om dat soort dingen te ontwikkelen. Bij wijkagenten kom ik dat ook tegen: Verstandige sociaal veranderkundige praat. Dat ik denk: Hé, hier zit het nog wel, naast een wijkteam, dat vind ik bijzonder.

Gerard: Hoe kunnen we het samenhang denken in het boek meer toegankelijk maken. Er gaan wat dat betreft veel wegen naar Rome. Ik beschouw dit voor mijzelf als een soort testament voor de volgende generatie, zoals ik in het begin ook heb geschreven. Dit omdat er nog veel andere manieren zijn om verder te denken in die samenhang en daar zijn we ook wel mee bezig. Bijvoorbeeld wat wij hier nu doen, met het bespreken van het boek komt er een eindverslag van *ons*. Het moet van de persoon af. Ik heb al eerder gezegd: ik wil het van mij af hebben. Want ik zal heel goed de emotionele weerstand die er bestaat kunnen voeden, van: *oh, daar heb je Donkers weer....* Daar gaat het niet over, het gaat erom dat wij staan voor heel belangrijke maatschappelijk vraagstukken en de vraag is wat wij daaraan kunnen bijdragen. Er zijn veel wegen die naar Rome leiden, bedoel ik te zeggen. Ik hoop dat we ook meer wegen gaan creëren door dit te bespreken of door weer eens een andere insteek te kiezen. Bijvoorbeeld het college dat ik gaf bij de opleiding Water- en Landmanagement, dat heeft toch weer een andere insteek. Ik moet dan bij hun aansluiten. Ik heb heel veel vertrouwen in het feit dat wij op hbo-niveau met andere opleidingen gaan praten en komen tot veel meer samenwerken, een soort netwerk rond thematiek, maar daar moet je wel toe bereid zijn.

Wilfred: In het verlengde daarvan bestaat de vraag wat de Kring daarin zou kunnen of willen betekenen. Er zijn een aantal mensen die zoiets hebben van: Nou ja, dan gaan we het weer over sociaal werk hebben en niet meer over organisatiekunde, wat een gedoe.... Misschien moeten we wel zeggen dat we daarvoor gaan.

Dhian: In mijn hoedanigheid als voorzitter speelt dit constant door mijn hoofd. Mijn intentie is om het boek nadrukkelijk in gesprek te brengen binnen de Kring. De vraag is alleen hoe: welke timing, welke context en welke vorm. Ik zou jullie willen uitnodigen mij te laten weten als je daar ideeën over hebt. Specifiek wil er met Wilfred over van gedachten wisselen, voordat ik daarmee bij Gerard terugkom om daarover te hebben. Want het is wel een breinbreker voor mij.

Gerard: Zo zijn we bezig om het van mij af te halen. Wij moeten ergens voor staan.

Marcel: Naar aanleiding van een artikel van Jan Willem Bruins, directeur Sociaal Werk Nederland, over politiserend sociaal werk: <https://www.socialevraagstukken.nl/politiserend-sociaal-werk-we-moeten-groot-denken/> Hij stelde daarin dat artsen en andere sectoren toch ook niet bezig zijn met politiseren op meso -en macroniveau. Terwijl ik nu denk dat je het ook daar veel meer zou willen hebben dat ze integraler gaan kijken en niet meer naar dat ene kleine stukje.

Jaap: Wacht even, in de discussie over waar het kinderhartcentrum in Nederland moet komen gaan de artsen wel degelijk politiserend werken en zijn de artsen in de andere ziekenhuizen, waar het niet zou komen, nu allerlei acties met ouders aan het opzetten zodat de infrastructuur landelijk breder gedekt zal worden dan het centrum in Utrecht. Dus kom bij mij niet aan dat artsen niet politiserend werken.

Marcel: Maar ik denk dat niet per se de professionaliteit van de artsen is, allerlei uitzonderingen daargelaten.

Jaap: De grenzen stellende dialoog heeft ook met hun professionele identiteit te maken. Dan is het wel degelijk een basis om politiserend te werken.

Jaap: Naar aanleiding wat Wilfred agendeert, de worsteling en de mindbreaker van Dhian: Twee weken geleden in ons werkoverleg van de master social work, stelde de meest betrokken lector, Jolanda Tuinstra, de vraag: Moeten we nog wel master social work heten en gaat het niet veel meer over sociale verandkunde? Dat was natuurlijk wel een bom in het docententeam van de master social work, want dan kom je aan de identiteit van de opleiding, maar dat is wel een discussie die bij ons gevoerd gaat worden.

Nelly: Mooi!

Marcel: Interessant.

Gerard: Zo kunnen we indirect via het hbo mogelijk uiteindelijk in het academisch circuit komen, want het is gewoon een wetenschap, het is een sociale veranderwetenschap.

Dhian: Maar dan is het nodig dat er meerdere mensen gaan schrijven.

Jaap: Ja, en dat wordt dan opgehangen aan het thema 'sociale kwaliteit'. Daar is Liesbeth Verhagen, van de HAN, ook mee bezig.